

I.

PATRU CONFERINȚI DESPRE ARMENIA

ȚINUTE LA TEATRUL NAȚIONAL
DIN BUCUREȘTI.

II.

LES ARMÉNIENS DE ROUMANIE

CONFÉRENCE DONNÉE A
L'UNION ARMÉNIENNE DE PARIS

PAR

N. IORGA

Recteur de l'Université de Bucarest,
Correspondant de l'Académie arménienne de
St. Lazare de Venise.

BUCUREȘTI
— 1929 —

I.

PATRU CONFERINȚI DESPRE ARMENIA

ȚINUTE LA TEATRUL NAȚIONAL
DIN BUCUREȘTI.

II.

LES ARMÉNIENS DE ROUMANIE

CONFÉRENCE DONNÉE A
L'UNION ARMÉNIENNE DE PARIS

PAR

N. IORGA

Recteur de l'Université de Bucarest,
Correspondant de l'Académie arménienne de
St. Lazare de Venise.

BUCUREȘTI
— 1929 —

I.

PATRU CONFERINȚI
DESPRE ARMENIA.

Țara.

Este un obicei făcut de mai multă vreme, cu care m'au deprins mai mult alții decât eu însumi, acela ca la fiecare întoarcere dintr'o călătorie din străinătate, să înfățișez publicului ce am putut vedea și observa prin locurile prin care am trecut.

Dv. vă puteți închipui bine că nu vin dintr'o călătorie în Armenia. Și aceasta pentru mai multe motive. În primul rând pentru acela că azi Armenia este împărțită în trei. Este o Armenie turcească, unde oaspeții nu sânt primiți; mai ales aceia cari ar veni, cu simpatie pentru națiunea armenească, ca să constate starea de lucruri din această țară, mai ales acei oaspeți n'ar fi de loc bine primiți. Nu aș fi putut să merg nici în bucata aceia care formează Armenia rusească, pentru motivul că orice Român care ar merge să facă cercetări în Rusia, cu tot protocolul pe care l-am semnat zilele acestea, nu s'ar bucura de o prea bună primire. Rămâne încă un colț din Armenia persană. Vă închipuiți că nici pe acesta nu l-am putut vedea în ultimul timp.

De aceia, de data aceasta, nu va fi vorba de experiența unei călătorii și deci nu va fi, ca în cazul Portugaliei, Spaniei, Suediei și Norvegiei, de o parte descrierea țerii și de cealaltă conferința. Pentru Armenia nu pot înfățișa decât ceia ce spun călătorii asupra

acestei țeri și ce am putut culege din izvoarele geografice și istorice asupra ei.

Nu voiu putea înfățișa natura armenescă într'o conferință așa cum am făcut cu cele pe care le-am consacrat Peninsulei iberice sau scandinave, fiindcă ea nu presintă aceleași caractere unitare.

Pe lângă aceasta ar trebui să vorbesc de o țară pe care n'am vazut-o decât în operele de artă ale cutaruaia dintre pictorii armeni care este de sigur unul dintre artiștii cei mai distinși ai Europei contimporane. El a știut să dea în același timp și visiunea țerii sale și, ceia ce este cu mult mai greu decât aceasta, a știut să dea și caracterul acelei atmosfere curioase în care sânt înfașurate elementele naturii și ale creațiunii omenești.

Apoi mai este o alta greutate foarte mare, de care va trebui sa se resinta și conferința mea.

Când am vorbit de Spania, ne-am oprit întâiu la țara pe care o locuiește poporul spaniol, dar o foarte mare parte a poporului s'a îndreptat și spre alte continente. Când am vorbit despre Portugalia, am vazut ca mulți Portughesi au emigrat în alte țeri.

Tot așa cu Suedesii și Norvegienii, cari locuiesc în Statele-Unite într'o adevărată colonie.

Pe când, în ce privește Armenia, Armenii au de secole întregi deosebite patrii. Așa încât nu vă veți mira daca, pe lângă patria cea mai interesantă pentru dânșii și pentru noi, se va vorbi și de *alte* patrii, în care Armenii au fost purtați de soarta de-a lungul istoriei lor.

Dar chiar noțiunea aceasta de „patrie” trebuie schimbată pentru Armeni. Și anume într'un sens

deosebit de duios. Sânt printre Armeni — ca și printre represintanții altor rase împrăștiate încă mai mult decât poporul armenesc, ca Evreii—, foarte mulți cari nu au văzut și nu vor vedea niciodată leaganul neamului lor.

Este însă o deosebire între Armeni și Evrei. Evreii pot sa se ducă într'un tren destul de comod, și, când conducatorul zice: „Ierusalim; toată lumea se coboară", toată lumea se coboară, ca să plângă, după un obicei foarte vechiu, mărirea de odinioară.

Sa ne închipuim însă ca un Armean ar vrea să meargă la Ani, vechea capitală de stralucită artă religioasă. A merge la Ani nu este un lucru așa de ușor, de și din fericire nu este în teritoriul supus Turcilor. Legătură între om și țară e aici cu totul deosebită, de natură sufletească, am zice: intangibilă.

Vechiul leagan armenesc nu este extraordinar de întins și nu are niciun caracter prea unitar. Țara este sfărâmată în bucăți, platoul osebit în fragmente.

Odinioară mergea cineva întrebuințând trăsura; acum este calea ferată care trece pe la Tiflis și care, mergând spre Rasarit, atinge și partea aceea din Armenia de supt stăpânirea rusească. Drumul acesta însă este foarte costisitor și azi el nu se poate face decât în condiții foarte grele.

Au fost însă cercetători cari în timpuri mai bune au mers în aceste regiuni. A fost un Frances, Langlois, un German, care avea o importantă misiune de îndeplinit acolo, Lehmann Haupt, care a scos apoi două volume foarte frumoase, dintre care eu aveam numai primul, pe cel de al doilea mi l-a pus la dispoziție un om de nesfârșit talent și cu nesfârșita dragoste pentru națiunea sa, d. Sirouni. Leh-

mann Haupt a călătorit acolo cu ajutoare, trimese de țara lui, și cu toate acestea se vede dintr'o fotografie cum călătorii s'au înțepenit în zapadă.

Sau în alt cas. Cutare avea să treacă prin acele regiuni pustii care trebuiau să fie transformate într'un adăpost de 150.000 de oameni. Opera de colonizare era însă foarte grea și s'a renunțat la continuarea ei.

Astfel se explică faptul că toți Armenii nu pot merge în Armenia lor. Unii dintre ei nici nu au dorința: sânt ocupații care-i rețin; alții nu au posibilitatea; dar sânt unii cu un temperament mai idealist, cari ar merge, ar face cel puțin odată în viața pelerinagiul la Ani, cel cu „o mie de biserici”, cum spune legenda. Dar ei nu se pot duce. Aceasta înseamna însă dispariția ideii de patrie? Răspunsul la aceasta întrebare este foarte interesant pentru națiile care se găsesc în condiții mult mai prielnice, în ce privește legătura lor cu țara căreia îi aparțin.

Noi, Românii, ne găsim astfel în cele mai bune condiții pentru a cunoaște teritoriul românesc, și, în teritoriul acesta, sânt nesfârșit de multe lucruri frumoase de văzut. Dar, iată, dacă aș întreba aici în sală, și mai ales pe tinerii cari se pot primbla mai ușor și cari n'au nevoie încă de confortul necesar unui înalt demnitar al Statului, dacă aș întreba pe acești tineri câte dintre manăstirile noastre le-au văzut, nu știu dacă s'ar găsi zece oameni cari să răspunda afirmativ, ca unii cari să fi mers cel puțin odată la cele mai de samă. Nimeni nu poate spune aici că și-a văzut țara bine. Nu mai vorbesc de generația mea, care a fost crescută într'un spirit cu totul fals.

Eu pe la treizeci de ani a trebuit să iau o hotărâre eroică: aceia de a merge să văd, vă veți mira

ce.. Craiova. De atunci țara s'a mărit cu ținuturi pe care cei mai mulți dintre noi nu le cunoaștem de loc. Eu am fost singurul Român care înainte de războiu m'am apucat să cercetez toată Țara-Românească; p^a sama mea, fără nicio subvenție nici de la bănci, nici din alte părți. Am văzut și Ardealul, Bucovina și Basarabia, ba aceasta chiar în timpul războiului ruso-iapones.

Noi cari avem țara în jurul nostru, cu căi ferate în toate părțile, și tot nu mergem s'o cunoaștem. Și nu numai că n'o cunoaștem mergând, dar, când sânt descripții ale țerii, nu le cetim. Cetim poate „România pitorească” a lui Vlăhuță, care este foarte frumos scrisă, dar eu știu de la autor că cele mai multe locuri nu le-a văzut. Și eu am făcut o descripție a Vechiului Regat și a celorlalte Ținuturi, dar în mai mult de douăzeci de ani, până în momentul de față, nu s'a găsit cine să ceară o nouă ediție.

Azi, se suie cineva într'un rapid, în care se expun frumoase aspecte ale țerii. Am căutat să văd dacă se uită cineva la acele fotografii... Nimeni. Există „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice”, care da și el atâtea monumente, dar nu știu dacă are o sută de abonați.

Un popor ca acel armenesc însă nu și-a văzut niciodată țara de origine. Dar nu se poate să spună cineva un cuvânt despre țara lui, fără ca imediat (lucrurile acestea se vede și din această sală) să nu fie încunjurat de acest admirabil popor chinuit. N'are să creadă cineva că acum, când am vorbit la Sorbona despre Armenia Ciliciană, numai și numai din punctul de vedere al Cruciatelor, n'a fost Armenii în Paris care să nu se intereseze de aceste conferinți.

La a treia conferință a mea însăși recepția Pa-

triarhului unit armenesc, Pavel Petru Terzian, n-a putut să-mi ştirbească publicul. Când a fost să aleagă între această recepţie şi câteva cuvinte despre ţara lor, ei au ales pe străinul care li vorbea despre patria pe care n'o văzuseră niciodată.

Când, apoi, la biserica din Paris care adăposteşte culturile catolice străine, părintele Terzian făcea să se celebreze liturgia pontificala, au venit acolo şi Armenii cari sunt neuniţi, corul a fost compus din tineri şi tinere aparţinând amânduror confesiunilor. Şi ceremonia a fost o manifestaţie extraordinară de impresionantă pentru orice străin.

Iar, dacă ar urmări cineva literatura armenă ca, care este foarte bogată şi despre care va fi vorba în conferinţa a treia, va observa acelaşi lucru. Această literatură e represintată azi la Paris de d. Arşag Ciobanian, un om de o înaltă cultură şi de o încântătoare modestie; nu are nimic din ceea ce face antipatiei dese ori pe oamenii cari cred ca au puţin talent literar. D. Ciobanian a înfaşat patria nevăzută pentru foarte mulţi dintre dânsii. Prin el în literatura armenască se întâlneşte o carte cum noi nu avem una. D. Ciobanian s'a gândit să traducă din toată seria poezilor armeni, să adune cântecul naţiei sale, şi din patria cea veche, şi din cele noi, în ceea ce el are mai caracteristic şi mai frumos. Un om care stă la Paris de vre-o douăzeci de ani, care este un scriitor francez, şi totuşi a publicat cu ajutorul coloniei aceste alese bucăţi... Cu ajutorul coloniei armenăşti care este gata să dea tot ajutorul ei când este vorba să se tipărească o carte asupra sufletului ţerii lor.

Dar d. Ciobanian nu numai că a publicat bucăţi încântătoare din poezia armenască, dar a avut şi gustul delicat de a găsi în vechile manuscrise ceea ce trebuie pentru a împodobi cartea sa, care poarta

și titlul grațios de „Roseraie d'Arménie”. Așa că are cineva simțirea armenească și cum se îmbracă în poezie și pe lângă aceasta toată fantasia rasei în acele alese miniaturi, despre care vom vorbi în conferința ultimă.

În poezia pe care d-sa a presintat-o în așa de bune condiții și cu un gust artistic așa de fin se găsesc bucați referitoare la vechea Armenie, la patria aceia pe care atâția Armeni n'au putut-o cerceta ori au văzut-o numai în trecut, bucați adânc înduioșătoare.

Li răspund peste trecere de patru cinci veacuri poeme ca aceia care se cheama „Plângerea Armeniei”:

„E oarba calea noastră, e neagră calea noastră
 Și pe aceste drumuri, etern întunecați,
 Fără lumină mergem,
 De veacuri lungi noi mergem etern fără lumina,
 Prin munții țerii noastre,
 Prin asprii noștri munți.

Și ducem pe 'ntunerec
 Comori ce ni-s mai scumpe,
 Pe întunerec ducem comori fără de preț,
 Tot ce-a putut să facă prin vremea cea trecută
 Adâncul cugetării din suflet chinuit,
 Prin munții țerii noastre,
 Prin nalții noștri munți.

Și caravana noastră, speriată, zdruncinată,
 Tradată, masacrată, de dușmanul avan,
 Se târâie în zdrențe, pe drum, și sânge curge,
 Prin râni fără de număr,
 Prin munții țerii noastre,
 Prin îndoliații munți.

Și ochii ni se poarta departe 'n așteptare
 Spre stelele ce'n zare se vad cum licăresc
 Și caută în zare să vadă de mai vine
 Din nou vre-o dimineață
 Prin munții țerii noastre,
 Prin înverziții munți."

Foarte rar un așa de duios sentiment a fost înfașat într-o formă mai simplă și mai mișcătoare de cineva care n'a văzut niciodată acești munți mai mult „însângerați” decât înfașurați de lumină roșie a amurgului.

Pentru a-și da sama cineva de patria armenească trebuie să cunoască și Armeniile din Asia Mica, munții, lacurile, râurile, satele și orașele lor, apoi regiunile de colonizare armenească, peste Marea Neagră până la centrul care a fost Caffa în Crimeia, iar, peste drumul tătaresc de pe vremuri, pe care au apucat Armenii, Galiția, cu Lembergul Liovul), Moldova-de-Nord, în fine prelungirile, până la Focșani. De alta parte, Constantinopolul și curentul care a adus pe Armenii din Muntenia prin secolul al XVIII-lea și al XIX-lea. Și nu trebuie să se uite nici acele patrii pe care Armenii le-au găsit, în centrele sudice sau apusene ale Europei, unde natura deosebită a avut o influență diferită asupra lor.

Supt Caucas, în partea din spre Marea Neagră și mai puțin către Răsărit, unde începe alt teritoriu, se întinde ceia ce a fost odinioară vechea patrie armenească.

Aceasta veche patrie a fost locuită secole întregi, înainte ca de acolo, de pe platoul acesta înalt de supț Caucas, să se coboare anumite elemente căutând Marea. Și de pe platoul acesta se pot căuta trei mări. Pentru Armenia de odinioară a fost o mare

nenorocire și o mare fericire faptul ca a fost așezată în acest leagăn muntos, care samănă cu Ardealul nostru. Oamenii de pe platou sânt totdeauna mai feriți, dar lăcașul lor îi isolează și-i închide.

În această veche, primă Armenie Mare curge râul Araxe; de acolo începe largul Euftrat, Araxele este însă râul național armenesc, Euftratul aparținând numai prin izvoarele lui Armeniei. Și, pentru că am făcut asămănarea cu Ardealul, cursul Oltului ar represinta ceia ce este aici la Rasărit Araxele și de alta parte Murășul ar însemna Euftratul. Râul Kyros din antichitate aparține și Georgiei sau Grusinieii și, de asemenea nu este un râu specific armenesc, de și în Tiflis se găsește azi o colonie armenescă foarte numeroasa care a înlocuit în mare parte vechea aristocrație locală.

Dar între aceste doua râuri și supt linia de munți înalți, Armenia e greu de atins de toate părțile. Din Nord cineva trebuie să treacă prin pasuri foarte grele de străbătut, printre o serie de popoare caucasiene care au stat în rele relații cu Armenii până la actuala dominație a Sovietelor, care le-au pus laolalta pe toate, de și ele represintă populații diferite, având alt trecut.

Dacă vine cineva din Sud, râurile acelea se îngustează așa de mult încât, iarași, nu poate patrunde cineva decât cu cele mai mari greutați. Faptul ca Armenii din antichitate au fost închiși pe acest platou ca într'o cetate a avut o mare influență asupra lor. Mare era fără îndoială, dar foarte greu de atins. Ca să ajungi la Golful Persic trebuia să străbați loata Mesopotamia. Era Marea Neagră aproape, dar aici, Lazii, popor de alta rasa, cu alte apucaturi, taiau drumul. Mai era și Marea Mediterana, peste munții Taurus și Amanus, la care se ajunge prin Asia

Mică, plină, odinioară. de grădini fertile. Și, într'un moment, Armenia cea veche a ajuns până la Mediterană, supt cel mai mare dintre regii ei, în epoca romană. Dar pe acea vreme vestitul Mitridate era rege la Marea Neagră, la Pont, și el era rudă cu puternicul rege armenesc vecinul său. Astfel Armeniile ajunseseră în Cilicia, dar Statul acesta s'a desfăcut foarte răpede.

Când Statul armenesc cel vechiu, supt depărtata lui formă ultimă, a fost sfărâmat în secolul al XI-lea—, aceasta se va vedea mai bine în desfășurarea istorică —, de către Turci, Armeniile au trebuit să-și caute o patrie nouă. Această patrie, care se numește câte odată Armenia Mică — de și unii autori nu vor să primească acest nume—, este Armenia *Ciliciană*.

Ea se înfățișează deosebit de cea d'întârzi. Sânt aici munții, Taurus și Amanus, dar cu totul deosebiți de aprigul Caucas și străbătuți de iuși râuri mici. Astfel ea represintă din punct de vedere geografic o așezare cu desăvârșire nouă pentru poporul armenesc.

Armenia aceasta nouă, unde se înfălnia influența bizantină cu puternice influențe occidentale, france, a fost distrusă de alți Turci pe la 1370. Pe vremea când s'a distrus Armenia Mică Turcii fuseseră însă învinși de Mongoli, cari au fost foarte buni ocrotitori ai creștinilor la început. Și atunci viața Armeniei, și mai ales viața sufletească a Armeniei s'a întors în vechea patrie, în regiunea de către lacul Van. Dar a venit un timp —, niciodată un popor n'a răbdat mai multe nedreptăți și n'a suferit mai multe cruzimi ca poporul armenesc!—, a venit un timp când nici acolo nu se mai putea sta. Armeniile au trecut atunci Marea și s'au așezat pe la Caffa. Iar, când Caffa și ea a căzut, la o sută de ani de la căderea

oraşului Sis, capitala ultimei Armenii, şi anume chiar când Ştefan-cel-Mare se luptă cu Turcii pe viaţă şi pe moarte, la Podul Înalt, în 1475, restul Armenilor de acolo s'au mutat şi au găsit o patrie nouă în Polonia şi în Moldova.

Dar rătăcirea la care a fost condamnată această rasă urmează. La sfârşitul secolului al XVII-lea, două sute de ani după căderea Caffei, pe la 1670-90, Moldova a fost teatrul luptelor îndelungate şi crude dintre Turci şi Poloni. Mulţi Armeni, cu Axinte (Oxendie) Vărzărescu (Virzirescu), au trecut atunci în Ardeal şi au întemeiat două oraşe foarte puternice, Gherla şi Ibaşfălaul.

Pe lângă aceasta, chiar de când s'a desfăcut Armenia Mică, s'au desprins câteva elemente care s'au aşezat în Italia. Regele Leon s'a dus chiar la Paris, unde, după o călătorie în Anglia şi una în Spania, a şi murit.

Iar, când populaţia armenească rămasă şi după aceasta în Turcia a fost supusă tratamentului neînchipuit de sălbatec care este pata cea mai neagră pentru viaţa politiceii contemporane: măcelul Armenilor, atunci încă alţii au plecat în Europa de Apus şi astfel au înflorit coloniile din centrele occidentale, cum este marea colonie din Paris, care s'a format mai ales atunci.

Toate aceste locuri formează patria poporului armenesc: fiecare din aceste patrii a înrăurit trăsăturile principale ale rasei armeneşti, făcând-o pe altcări să nu mai fie aşa cum era în patria cea veche.

Orice regiune de pe pământ poate fi considerată în legătură cu acele caractere fizice care-i dau in-

sușirea dominantă. O țară poate să aibă râuri fără să fie o țară „a râurilor”. De exemplu, Spania, ori câte ape ar avea ea, nu este o țară a râurilor, ci a munților. Italia, de asemenea, este înainte de toate țara Apeninilor și a Alpilor. Peninsula Balcanică se cheamă astfel fiindcă munții cari o străbat îi dau caracterul hotărâtor. La noi, la Români, cea ce dă caracterul țerii este armonisarea, extrem de interesantă, între munte și râuri. Nu se poate înțelege teritoriul românesc fără Carpați, dar nici țără Dunăre și fără apele care taie tot pământul țerii și se varsă în acest mare fluviu european, caci numai în părțile noastre Dunărea este Impărăteasa Apelor. Ei bine, dacă ține cineva în samă râurile, lacurile și muntele în Armenia cea veche, trebuie să spuie că elementul hotărâtor este fără îndoială muntele, muntele vulcanic. El nu este aici numai o superbă podoaba a țerii, dar în același timp el dă și caracterul pământului.

Vechea Armenie are trei munți. Cel d'întăiu, la care se gândește nu numai Armeanul cu dragoste de țară, dar orice cunoscător al geografiei este Araratul de care se leagă legenda începutului lumii și altă legendă, mai nouă, a Semiramidei, care ca și Noe n'a existat niciodată. Muntele acesta, încunjurat de legende, da, după mărturia tuturor călătorilor, o impresie într'adevar extraordinară. Nu există un șir de înălțimi care să acopere muntele pentru cel ce vine din câmpie să-l privească, ci el răsare dintr'o dată, singur, izolat, cu o înălțime care întrece cu mult pe aceia a Carpaților noștri. Căci Carpații nu-i vezi țîșnind de-odată înaintea ochilor ca o minune a naturii, ci vezi întâiu dealuri mici, apoi, mai mari, care cresc treptat și apoi vin culmile. Un șir de ridicări ale pământului mai încete în Mol-

dova, mai rapezi în Muntenia care încunjură și acopăr crestele munților. Pe când, la Ararat, stânca goală, arsa și ninsă, e despărțită de șesurile roditoare numai cu câteva zeci de kilometri. Așa încât muntele uriaș pare ca vine el către acela care îl privește de jos din câmpie. Pe lângă aceasta colorile în care plutește peisagiul, verdele crud din mijlocul caruia se ridică, alb și ireal, muntele supt zapadă îi dau o înfațișare stranie, ca din altă planetă. N'am întâlnit niciun călător care să nu vorbească despre rolul eroic pe care-l joacă acest munte care, cu ghețurile lui, se înflacărează în așa fel spre seara încât pare ca să a topit în focul în care stă să se cufunde; și focul trece la Araratul cel mic, apoi, la cel de-al treilea munte, Aladag, arzând zarea toată ca într'o diabolica apoteosă a peirii înflăcărare.

Acești trei munți nu formează de altfel un șir ca de obicei, ci reclama fiecare pentru dânsul atenția mișcata de curiozitate, de uimire și de spaima.

În acest munte nu se găsesc păduri. Când a fost Nansen acolo, el s'a putut mira de două lucruri: Deprins cu munții liniștiți ai Norvegiei, a găsit văi ascuțite rupte din patura aceasta vulcanică, iar lacurile, care formează farmecul Norvegiei, nu au aici aceleași caractere. Lacurile din cele trei Armenii, rusească, turcească și persana, cuprind foarte mari întinderi. În marginea unui din ele s'a alcatuit cel d'întaiu Stat, de rasa care după numele lacului însuși se numește „rasa vanică”. O țară cu totul deosebită de Armenia care s'a întemeiat mai târziu. Rasa primitivă a fost contopită în parte, în parte distrusă.

Dar și locuința cea mai îndepărtată a poporului armenesc a fost în jurul acestui lac Van, care se răs-

fața pe 160 km., sămănând cu o mică mare săpată în terenul de pietre vulcanice. De partea cealaltă, către Răsărit, este lacul Urmiah și în Vest lacul Sevan, având în mijlocul lui insula cu o bisericuță pierdută în ierburi sălbatece la care slujește un singur călugăr în ziua de hram. Dacă voiți, ar fi ceva asemănător cu foarte frumosul lac unde se află încă mănastirea Snagovului, plină de fresci de toata frumuseța și de morminte istorice.

Râurile am spus ca le constituie Araxele și, de alta parte, Eufratul. Ele vin sălbatece din munte, însă nu au culoarea aceia albastră, caracterul acela sprinten, cristalin al izvoarelor ce pornesc din Carpați. Curentul vine cu pamânt, cu nămol, acopere și îngloadă. Sânt de fapt torente de a căror bogăție de apă însă pamântul nu se îndestulează niciodată. Una din sarcinile tuturor civilizațiilor care s'au dezvoltat aici a fost să se găsească și să se aducă apa. A fost de atâtea ori vorba de a învia regiunile de atâtea ori pustiite. Mesopotamia ar putea deveni din nou un minunat adapost pentru zeci de milioane de oameni dacă s'ar putea readuce înfloritoarea viață agricolă de odinioara. De multe ori razboiul vine fiindcă nu mai încap oamenii pe un pământ roditor: decât să omori oamenii cari nu încap, mai bine să deschizi pământ pentru aceia cari vor parăsi o țară prea populată. Râurile deci nu au aici caracter dominant. Pamântul care se desfășoară supt munți în scobiturile căruia se află aceste lacuri și care se acopere cu foarte puține paduri, numai pe alocurea, este arid și pustiu din lipsă de umezeală: omul a făcut ce a putut pentru a remedia aceasta și canalisările de odinioară arată cât de bine a reușit pentru perioade de prosperitate trecătoare. Se găsesc peste tot grădini făcute de om, nu de

natură, dar omul poate face o livadă, nu și o pădure.

Când o misiune europeană merse acolo să studieze cum s'ar putea învia această regiune și când prin îngrijirea ei s'au revărsat prima dată apele, lumea s'a îmbătat de bucurie: era ca și cum natura împărtășia însăși aceasta bucurie fără margini a omului pentru care se deschideau perspective noua de prosperitate, nebănuite.

Atâta pentru aspectul pamântului.

Pe pământul acesta sânt sate și orașe. Satul armenesc, trebuie s'o spunem, nu are pitorescul satului nostru. Satul nostru alb, cu bisericuța în mijloc, așezat pe coasta, sau pe șes, este o încântare. De aceia unde nu există biserică nu este nici aspect de sat românesc. Ce frumuseță poate găsi cineva în satul ardelenesc, cu lăzile acelea de carton, care se întind pe cele două părți ale străzii? De sigur sânt în Ardeal orașele care la noi lipsesc, dar satul nostru trac, cu casuțele risipite printre livezi, este de o gingașie artistică fara păreche aplause). Eu mă bucur foarte mult de aceste aplause, fiindcă văd că în publicul nostru începe a prinde bucuria frumuseții modeste, după ce ne-a sufocat pretenția obraznică de pe bulevardele Bucureștiului.

Satul armenesc însă este puțin cam monoton: casele în parte cufundate în pamânt. O viața în peșteri a existat în vremurile străvechi care se continuă puțin și astazi. Dacă nu se întâlnește acolo în toate satele acea bisericuță care am spus că joacă un rol așa de mare la noi, e pentru că sânt țeri cu viață religioasa în sat și sânt țeri a căror viață religioasa se concentreaza la o mănăstire pentru mai

multe sate. Armenia face parte din acestea din urma.

Vin la orașe. Orașe au fost foarte multe. Din ele nu traiesc azi decât triste urme. Armenia cea veche avea trei șiruri de orașe supt munte, care își corespundeau în latitudine și dintre care unele reprezentau clima cea mai apropiată de munte, altele mijlocul și cele de al treilea regiunea sudică. De o parte este ținea în legătură cu Ani, de cealaltă cea legată cu Erzerum, în sfârșit a treia pe paralela Baiazidului.

Orașele de astăzi nu păstrează decât rare ori caracterele vechii arhitecturi armenești. Singur Ani a rămas, în ruinele ei, ca odinioară.

Ecimiadzin, reședința șefului suprem al religiei armene, este însă un oraș foarte interesant. Se afla acolo o biserică veche, reprodusa și în noua biserică armenească de la București, așa încât nu trebuic să meargă cineva până acolo ca să vadă acest tip de clădire. Celelalte sânt clădiri în cea mai mare parte noi. Căci orașele din Armenia turcească au primit de foarte multă vreme pecetea stăpânilor, cum de la ei și-au luat portul cetățenii de azi, așa încât vede cineva acolo strazi strâmte cu bazare dupe moda turcească. Orașele care au fost așezate în Rusia au pațit-o mai rau, fiindcă Rusul oficial nu poate trai fără sa aduca după el ceva de prost gust, mare, holovanos și greoiu. De aceea, cu tot pitorescul așezării caselor, caracteristica înfașurii este departe de a sămana cu Sighișoara, cu Sibiuul, sau cu un Câmpulung ori Rucar de la noi

Să încercăm acuma o scurtă caracterizare a Armeniei ciliciene.

Armenia aceasta nouă de la Marea Mediterană, care a dăinuit cam între anii 1100 și 1400, este cu totul deosebită de regiunea Armeniei Vechi. Aici munții nu răsar izolați, ci stau așezați în două șiruri, Amanus și Taurus, supt care se întinde Siria, cu munții Libanului. Aici sânt văi ca la noi, sânt păduri, sânt livezi; și, când poeții armeni au cântat frumuseța livezilor și a grădinilor cu trandafiri și cântec de păsări, s'au gândit înainte de toate la acest raiu pământesc din Sud-Vest. Ici și colo se ridică apoi castele frumoase, dar nicaieri un ansamblu impunător de clădiri ca la Ani. Cetățile samănă cu cetatea Neamțului a noastră; prin urmare: o fortificație mare, simplă cu turnuri rotunde, ca la Lampron. Fiind construite din piatra, sânt singurele clădiri de odinioară care se mai păstrează (Sis, Adana, etc.).

Peste Marea Neagră Armenii au trecut prin secolul al XIV-lea în Crimeia. Peninsula Crimeii e dominată de acel admirabil oraș Caffa, care merită numele de „regina tuturor orașelor din Orient”. E foarte strâns legată de noi, fiindcă a fost apărata împotriva Turcilor de soldați moldoveni și munteni. Puțin mai sus era cetatea Mangup, de unde a venit una din soțiile lui Ștefan-cel-Mare, aceia a carii piatra de mormânt a fost acoperita cu perdeaua, admirabilă, care o înfațișează adormita în lungul veșmânt de scump brocat. Și Ștefan a avut doi cumnați cari au aparat și ei Caffa. Aceasta era, în ce privește comerțul, și un mare oraș armenesc. În manuscrisele armenesti de la Paris și Londra se găsesc neconținut note referitoare la Caffa, pe care vechii scriitori o așezau „în țara Hunilor”, adică a Tatarilor, în care erau vartabeți, preoți uniți, în legătura cu Ordinul Franciscanilor, care a a-

vut aici o mare influență. Acum Rusia. a făcut din el un centru modern rusesc dar, dacă s'ar săpa mai departe acest pamânt, ar răsări de sigur interesante urme istorice.

Pe tot ținutul de Nord al Mării Negre se întind colonii genovese ca aceasta, în care Armenii joacă un rol important : de la Caucas până la Cetatea-Albă. La noi, la Roman este o Evanghelie armenescă din secolul al XIV-lea, venita de acolo, de la Solgat sau Sorchat. La Cetatea-Albă e de asemenea o veche biserică armenescă în care se pastrează pînă azi obiecte de valoare artistică și foarte frumoase pietre de mormânt, unele ceva mai noi, care n'au fost niciodată fotografiate; un tânăr armean foarte zelos, fostul micu elcv, d. Avachian a dat traducerea în românește a inscripțiilor de pe aceste pietre.

De acolo, de la Cetatea-Albă, au pornit emigrații către Liov și Sudul Moldovei. La Liov este o biserică armenescă interesantă, refăcută în timpul din urmă prin lucrări care au căutat să redea forma cea veche. Armenii din Liov, mulți foarte bogați, trec azi drept Poloni. Asupra Armenilor din Galiciia este o întreagă literatură.

Cei din Moldova s'au așezat la Siretiu, la Suceava, unde este și acum o mahală armenescă, cu foarte frumoase case „românești” și unde se întâlnesc vechi nume românești: Țăranu, Vărzaru, etc. Înainte vreme au avut și un primar deosebit, un șoltuz armean și un protopop al lor cu funcție de episcop. De acolo au coborît la Botoșani; am locuit în două rânduri în cartierul armenesc din Botoșani între cele mai bine gospodărite case din oraș care sînt ale Armenilor. Colonia aceasta a avut un rol foarte important: ea are și azi două mari biserici de piatră cu morminte împrejur și cu in-

scripții reproduse în colecția mea de *Inscripții* volumul I). După aceea, a trecut un grup la Iași și altul la Roman, oraș întemeiat la sfârșitul secolului al XIV-lea în mare parte de Armeni. Mai jos au coborât, cum am spus, numai prelungiri ale acestor grupuri, până la Focșani. Una din cele două biscrici armenesti de acolo are câteva elemente originale și interesante în arhitectura ei; i-am consacrat de curând un articol în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”.

Deci mersul lor s'a îndreptat de la Sud spre Nord-Vest și apoi de la Nord la Sud, până în Muntenia. Aici au venit în urmă elemente armenesti din regiunile Turciei, elemente mai noi și mai puțin înrădăcinate în țară, de și joaca un rol important în comerțul nostru.

Și pentru a încheia am să amestec o glumă, ca o constatare și o profeție: harta Armeniei n'a vrut să apară pe pânză, fiindcă *harta Armeniei este în datoria lumii civilizate*¹.

¹ Mi se semnaleză acest adaus la bibliografia din studiul meu despre Armeni în *Analele Academiei Române*; Archag Altounian, *Rapport sur les colonies arméniennes de Moldo-Valachie, de Hongrie et de Pologne*, Focșani 1877; Doșn Bedros Mamigonian, *Le présent et le futur des Arméniens de Roumanie*, Galați 1895.

II.

R a s a.

Această a doua conferință, care privește rasa armeniască, va fi, firește, mai scurtă decât cea d'întăiu în care s'au înfațșat diferitele patrii pe care a fost silit de împrejurări să le ocupe poporul armenesc și în care, în fiecare, a coborât ceva din spiritul și din cultura care-i face onoare.

În ce privește rasa, lucrul nu este atât de simplu cum se pare. Trebuie să spun și cu acest prilej că eu nu acord rasei rolul care i recunoaște de obicei. A fost o teorie greșită, pe care a împărțșit-o de altfel și un om de geniu ca Eminescu, aceea a rasei pure. Rasă pură nu există nicaire.

Este drept că Armenii nu s'au amestecat prea mult, datorita împrejurărilor în care au trait. Păstrându-se relații de familie în cerc strîns, oarecare puritate de rasă poate fi constatată azi la Armeni, dar această puritate de rasă privește epoca de la constituirea poporului până astăzi, adecă în vremea când se fac căsătorii aproape exclusiv între membrii acestei rase. Iar, în ce privește începutul, atunci nu poate fi vorba de puritatea sîngelui. Acolo la început s'a petrecut un amestec de popoare care face ca nu toți representanții seminției armenesti să aibă

aceiași înfațișare. Sânt de obicei două tipuri: unul mai sprinten, mai frumos, altul, nu pot zice: mai urât, dar mai puțin frumos decât celălalt.

Veți vedea d-voastră că în Armenia veche a trecut foarte mult timp până să se faeă această sintesă. Cercetările întreprinse în ultimul timp lămuresc unele probleme care nu se puneau acum câteva decenii. Spun aceasta persoanelor care nă o știu, că în ultimii ani s'au făcut cercetări continue în regiunea aceasta armenească.

În țara de supt Caucaș, între cele două mări, în Asia Mica, și în partea care coboară spre Sud, pană la Kyros, au trăit popoare a căror cunoștința s'a căpătat numai în timpul din urmă. Aici s'au făcut foarte mari descoperiri etnice în ultimii ani. Au fost trimese misiuni speciale pentru aceasta. Lehmann Haupt a cercetat aceste rase dinaintea Armenilor, rase care nu au perit, ci se găsesc și azi în forma curată în parțile Caucasului. Și Georgienii fac parte din acestea. În afară de cercetarile lui, care a putut fixa și câmpul de lupta de odinioară al lui Alexandru-cel-Mare, sânt filologii, între cari genialul filolog frances d. Meillet, care a publicat și o carte cu privire la cuvintele adevarat armenești și cele care sânt împrumutate, iar printre acestea din urma sânt cuvinte foarte vechi, care vin din limba popoarelor primitive ce s'au topit apoi în masa poporului armean.

Iar arheologii au gasit lucruri la care nu se aștepta nimeni: inscripții în cunciforme, literele în forma de cuiu, care samănă cu cele persane, și, în regiunea de sus, opere tehnice de o îndrăzneală extraordinara. Am spus în conferința precedentă ca acest platou este sec, acoperit de zapadă iarna; sânt momente când zăpada se topește, când cad ploii,

dar ele nu ajung niciodată: pământul nu păstrează apa. De aceea era necesar a se face canale, la care se străduiesc și inginerii din timpul nostru, fiind precedați de acei cari au construit alte canale, cu câteva mii de ani înainte de Hristos. Pentru tehnică este o problemă cu desăvârșire uimitoare cum s'a putut, într'o vreme în care nu era niciuna din puterile pe care le avem noi astăzi, să se realizeze aceste construcții de către predecesorii Romanilor cari sânt în parte și părinții Armenilor. După cum nu se poate înțelege de altfel nici cum s'au putut face piramidele cu mijloacele de atunci.

A existat deci o mare civilizație, de o îndrăzneală tehnică neobișnuită, care a făcut ca în Armenia această veche să poată trăi proporțional mai mulți locuitori decât trăiesc astăzi, cu toată opera de colonizare întreprinsă după lunga stăpânire turcească. În timpul de față nu s'a putut lucra cu atâta râvnă ca pe vremea unui rege Serduris.

Este deci o lungă istorie a Armeniei înainte de Armeni. Și rasa aceasta a putut să dea o civilizație pe care o dovedesc inscripțiile acelea, din care s'au putut scoate câteva indicații. Pe de altă parte rasa primă a dat o civilizație tehnică de o foarte mare dezvoltare ale carii urme se păstrează și astăzi.

Viața aceasta străveche, de mai multe secole, a lăsat urme și în inscripțiile popoarelor vecine cu care a avut a face. Asirienii au ajuns, întinzându-se spre Nord, până în regiunile platoului armenesc și au dat lupte cu înaintașii Armenilor. Năvălitorii nu au ieșit totdeauna biruitori, cum n'au ieșit biruitori nici Perșii. Prin urmare civilizația aceasta tehnică, civilizația aceasta de inscripții era în același timp și o zdravănă civilizație politică în stare

să scoată oști întregi gata de luptă împotriva invasiilor din Sud.

Aici se pune o întrebare, pe care și-au pus-o și aceia cari au întrebuințat inscripțiile asiriene ca și inscripțiile unui popor descoperit în timpul din urmă, Hitiții sau Khetas. Se știa prin Egipt că a existat o dinastie hitită, dar știrile despre ea erau foarte vagi. Acum Hitiții' sânt foarte bine cunoscuți. Intreaga lor capitală a fost găsită la Bogaz-chioiu. La început s'au aflat acolo o samă de inscripții care nu se știa ce cuprindeau. A venit, după alții, un savant ceh d. Hrozny, care a avut răbdarea să descopere limba hitită, de origine ariană, așa că s'au putut ceti toate aceste inscripții. Ba s'a discutat dacă eroii din Iliada nu sânt pomeniți și ei aici. Din aceste inscripții asiriene și hitite noi reconstituim istoria celei mai vechi Armenii.

Poporul acesta vechiu, care, după cum s'a văzut, a fost un popor vrednic, poporul acesta a cărui limbă Armenii n'o vorbesc astăzi,—de la cei vechi au rămas foarte puține cuvinte, după cum nouă nu ni-au rămas de la Daci decât vre-o câteva cuvinte —, se pomenește în istoria asiriană supt numele de Urartù sau Biaina, ceia ce filologii numesc „rasă vanică”. Ei represintă cel d'intăiu substrat de populație în această regiune.

Dar, prin aceste popoare, noi, Românii, nu avem niciun fel de înrudire cu poporul armenesc, și cu toate acestea asămanarea fizică este de multe ori izbitoare. Trebuie deci a se admite și o a doua rasă care s'a topit în cea veche.

Rasa aceasta o banuia și Moise de Khoren și Lazar de Pharbe, istoricii Armeniei Mari, cari știau, ce știa și Herodot, că au fost anume emigrații de elemente cu totul deosebite în aceste regiuni din

timpurile străvechi, elemente care au venit din Europa, din peninsula tracică. A fost un prim drum al rasei trace, care a pornit, nu peste Caucaș, ci peste Bosforul și Dardanelele de astăzi, a străbatut Capadocia și a ajuns până la platoul acesta înalt. Când au ajuns aici Tracii, s'au fixat; nu s'au dus mai departe, fiindcă ar fi căzut în deșert.

Dar de ce nu s'au oprit în drumul lor în Asia Mica însăși, unde au găsit grădini rodnice și păduri, de ce s'au suit pe platoul armenesc? În vremea aceia prin aceste ținuturi era o foarte mare mișcare de populație: mișcarea Sciților, care frământa toată lumea, un fenomen care samănă cu intrarea în Europa a Hunilor. Cum, după ce au intrat Hunii, au pornit Slavii, Germanii, și valul, început în a doua jumătate a secolului al IV-lea, a mers până la Oceanul Atlantic, tot așa, o mie de ani înainte de Iristos, a venit valul de Sciți care a strămutat toate popoarele. Ciobanii, arcașii și vânătorii sciți au împins elementele acestea până au ajuns sus pe platou. Și, cum rasa aceasta a fost mult mai tânără și mai vitează, ea a pus stăpânire pe pământ, a dominat pe ceilalți locuitori, baștinași, și și-a impus tipul fizic.

Când se întâmpla așa însă, niciodată un tip vechiu nu piere cu desăvârșire; din când în când apare după capriciile naturii câte un reprezentant al rasei distruse. Nici aici tipul vechiu n'a disparut. Dacă rasa armenescă este, în general, una dintre cele mai frumoase, aceasta se datorește elementului navalitor, la o epocă atât de îndepărtată. Am spus că navalitorii erau Traci, din aceeași rasa cu Dacia noastră. Așa încât noi sântem rude prin aceia că avem sângele acesta trac și cu el ambele popoare au

moștenit și câteva caractere: aplecarea către poezie, iubirea de muzică, etc.

Dovada că Armenii noi — cari între dânșii se numesc cu numele de Haic—, sânt de origine tracică, o dau câteva asămănări de nume rămase și în Asia Mică și în Tracia. În Tracia era o regiune care se numia Moesia, în Asia Mică există Misia, în Asia Mică erau Frigieni, în Peninsula Balcanică sânt Brigii. Frigienii și Misii din Asia Mică nu sânt decât elemente trace ramase în drum, pe când alte elemente trace au înaintat până la Caucas.

Acum când știm acestea, să ne gândim și la schimbările pe care Armenii le-au suferit pe urmă.

Cât timp au stat acolo sus, au avut multe legături cu Grecii și Perșii, cu cari ar fi fost posibil să formeze o singură rasă. Nu s'a putut aceasta din cauza deosebirilor religioase. Armenii sânt printre cele d'întaiu popoare care, primind creștinismul, au făcut din el o religie de Stat.

Grecii din secolele al V-lea și al VI-lea au discutat foarte mult timp aceste probleme. După ce teologii nu se pot înțelege nici asupra datei Paștilor, așa că anul acesta Isus moare și înviază de două ori, vă închîpuți, când era vorba de natura însăși a lui Isus Hristos, ce trebuie să fi fost. Statul intervenind, s'au adunat atunci Sinoadele presidate de Împărat, care au hotărât care este „adevărul”. Soluția a fost transmisă și Bisericii armenesti, însă aceasta n'a vrut s'o primească. Pană azi Armenii au rămas la mijloc între Bizanț și Nestorienii. Armenii au refuzat soluția grecească și din convingere teologică, dar și din antipatie față de Greci. Odata ce au avut o alta formă religioasă creștină, și decât Grecii și decât Nestorienii, ei au fost apărați

ca rasă de contopirile cu ceilalți creștini. În Franța există și astăzi familii protestante care nu fac legături de căsătorie cu catolicii. În felul acesta, prin deosebiri religioase rasa se păstrează, pe când, la noi au venit Greci Bulgari, Sârbi și s'au confundat cu Români, fiindcă nu era nicio deosebire, cât de de mică, în domeniul acesta religios.

A venit un timp însă când Armenii s'au coborât spre Mediterana, în Cilicia. Aici au găsit o altă populație: Greci pe malul Marii, Italieni, Venețieni, Geno-vesi, Francesi din Marsilia și Montpellier. De la străini au capătat și dinastia de Lusignan, care i-a stăpânit în secolul al XIV-lea.

Aici cred că s'a făcut un puternic amestec de rasă cu popoarele europene de o parte și cu vechea populație din Cilicia, cu Grecii și chiar cu Isauricnii, locuitori de munte, din Taurus.

Iar, când din Cilicia s'a trecut la Caffa și de acolo în Galiția și Moldova, amestecurile, nu totdeauna marturisite, nu se pot tăgădui. Însă vechea rasă de pe platou a rămas cu caracterul ei neschimbat.

După ce am arătat constituirea rasei, după ce ați văzut ce s'a putut adăuga la această rasă în diferitele ținuturi în care a emigrat, să vedem cum se prezintă ea în ce privește viața materială dacă nu și cea parte din viața morală care nu intră în arta și literatura propriu-zisă.

Multa lume care cunoaște pe Armeni fără să cunoască țara lor cea veche crede că ei sânt înainte de toate locuitori de orașe, comercianți, industriași și meseriași. Într'adevăr, soarta a făcut din Armeni, cum a făcut și din Evrei cari pe vremea Bibliei nu erau toți bancheri—, locuitori ai centrelor populate.

Insa Armenii la început au fost agricultori. Dacă au ajuns, așezându-se în orașele importante, să creeze una din burghesiile cele mai puternice din lume— și nu numai din burghesiile cele mai puternice, dar din burghesiile cu cele mai bune sentimente naționale și cu cele mai nobile aplecări la cultură, supt orice raport—, aceasta se datorește risipirii, părăsirii vechiului pamânt. Ca să înțelegem acest lucru, nu avem decât să ne gândim la o parte din poporul românesc care locuiește alt pamânt decât acela al țerii, la Românii din Balcani — terminul de Aromâni nu-mi mai place. Ei sânt cei mai mari pastori din Peninsula Balcanică și sânt conducători de caravane. Cu toate acestea, foarte mulți s'au așezat la orașe, și au ajuns acolo foarte buni argintari și negustori, cari nu lasă nicio sfera de câștig din oraș neatinsă de inițiativa și harnicia lor. O carte recenta a unui savant sârb spune că Sârbii sânt sau războinici sau agricultori, iar burghesia este formală din numeroase elemente românești venite din Balcani. Dacă se duce cineva până la Scopi, bazarul este locuit numai de elemente românești. Am cumpărat de acolo o pungă de mărgele cu tricolorul românesc, primarul comunei a ieșit la gară și mi-a ținut un discurs românesc, spițerul e român. Iata o rasă de ciobani scoasa de la dânsa din munte și așezată la oraș. Și, ori de câte ori o rasă inteligentă și activa este așezată la oraș, rasa aceasta manâncă elementele mai vechi. Așa s'a întâmplat — am spus-o și la Tiflis, unde Georgienii au fost înlocuiți prin Armeni.

Tot din cauza acestei dislocări Armenii au trecut la ocupații pe care nu le aveau la început. Vedeți, Armenii sânt criticați ca nu calatoresc mult, că stau închiși în casă. Observați că acestea nu sânt însușiri de

burghes, sânt însușiri de țeran. Cum se înclidea în căsuța lui din satul strămoșilor, același lucru îl face acolo în orașul în care l-a adus soarta. Un alt fel de burghesie este burghesia italiana, care stă afara, care se primblă toată ziua, umbla și cântă pe strada. Aceștia sânt oameni trăiți între case. Pe când țeranul este un om care stă de-o parte și nu vorbește; un om foarte cum se cade, dar e foarte greu sa ajungi la dânsul. Aceste calități s'au păstrat la Armenii cari au locuințe în orașe.

Dar costumul național s'a păstrat? Costumul național a suferit o mare catastrofa. De sigur ca arta populara a ramas, dar în măsură slabă. Căutare femeie de la țara are un șorț absolut asemenea cu catrința de la noi: o pestelca cu un șir de linii orizontale paralele. Dar este un cas foarte rar. Felul acesta de îmbracaminte traca se întâlnește într'o mare regiune din Asia și Europa: se întâlnește și în Suedia și Norvegia, în Lituania, precum se găsește în Serbia, în Bulgaria, la Greci, la Cehi, la Ucraineni, la o parte din Unguri.

Peste acest stravechiu costum trac s'au întins însa doua înrâuriri nenorocite în Armenia. Una turcească, acei pantaloni umflați, acel turban care ascunde o mare parte din figura. Pretutindeni unde a patruns aceasta veche moda turceasca, a exercitat asupra îmbracamintii femeilor cea mai rea înrâurire.

La barbați costumul s'a pierdut cu totul. Nenorocirea cea mai mare a venit însă de la stăpânirea ruscasca. Stăpânirea rusească s'a impus, cum s'a impus în Basarabia noastră, unde pe alocurea s'a pierdul caciula cea veche a răzeșului nostru, înlocuită cu șăpcuța aceia de o așa de urâtă forma, degradanta pentru capul pe care-l acopere.

Aceia cari se așează la orașe au același fel de îm-

brăcămintе ca toți locuitorii orașelor orientale. Dacă nu la Moldoveni, unde influența orientală n'a prins în așa măsură, dar în Muntenia, prin mahalale, femeile batrâne care își pun haina cea mai scumpa, cațaveica, și își acopăr capul cu tulpanul, samănă cu Armencele din orașele Asiei Mici. Prin urmare se poartă blana în semn de lux, chiar în zilele cele mai calde. De altfel, cum acei de la oraș nu se mișcă mult, nu sufar de căldură, Tot așa obiceiul de a-și arata bogăția punând tot ce este mai greu ca podoabă, atârându-l de gât și de degete, așa încât o biată ființă omenească ajunge să echivaleze cu un întreg magazin de giuvaere. Burghesia aceasta armenească e prea grasă, de sigur și grație felului de traiu care se transmite din generație în generație.

Sprijiniți pe cunoștința țerii și pe cunoștința rasei, putem trece la dezvoltarea istorică în diferitele patrii ale poporului armenesc.

III.

Istoria.

Nu este nimic mai jenant într'o conferință sau expunere decât desilusiile pe care trebuie să le provocăm aceloră tocmai cari gândiau să-și întărească anumite păreri.

În ce privește istoria diferitelor popoare, prin urmare și istoria poporului armenesc, este o prejudecată pe care trebuie s'o părăsim odată— cine vrea poate s'o păstreze —, anume iluzia aceea după care, fiindcă noi trăim într'o epocă de naționalism și fiindcă sânt State naționale care stau bine definite unele față de altele — acolo unde această definiție națională nu este destul de exactă se caută a o întregi —, tot așa a trebuit să fie oricând și că, prin urmare, cu atâția ani înainte de Isus Hristos a existat ideea națională, care a îndemnat crearea Statelor naționale și pastrarea lor în forme naționale.

Trebuie să spunem că aceasta este o foarte frumoasă, dar o foarte falsă, iluzie. De fapt naționalismul e o idee admirabilă care a adus foarte mari foloase omenirii, care a dat Statelor o formă mult mai organică decât formele cele vechi, dar de la simțul acestei forme până la ideea Statelor naționale a trebuit să treacă foarte multă vreme. Deci se pune

și pentru acest popor întrebarea: nu ar fi bine sa se sacrifice istoria națională neadevărată ca să se ajungă la istoria națională adevărată? Și noi am învățat, pe la 1880 încă, istoria Românilor începută de la Romulus și Remus, pe cari era de sigur folositor să-i știm, dar *nu era istoria Românilor*. Era acolo republica romană și toți Impărații. Dar noi am avut destul de mulți Domni. de ce să punem și pe Imparații aceștia pe cari nu i-am avut niciodată? Sau Grecii când încep să scrie istoria poporului grecesc pornesc totdeauna de la cele mai îndepărtate timpuri ale poporului elen, făcând să între acolo toata istoria antică și bizantină, iar, când se ajunge la Grecia de astăzi, care este a unui popor, vioiu și interesant, aceasta se pierde puțin; adevărata istorie este atârnată de istoria veche cum este atârnat de un policandru un ciucur de sticlă care nu luminează de loc. Dacă țin la istoria neamului lor, să renunțe la Temistocle și să înceapa cu viața lor naționala! Tot așa și Bulgarii. Nu era de ajuns că începeau cu Bulgarii lui Isperic, dar au adăugat și pe locuitorii Bulgariei din stepă înaintea venirii Bulgarilor și pe toți „Prebulgarii” de oriunde...

Cu acest sistem nu se poate face ceva legat, și ceia ce nu este legat nu este interesant.

Procedând deci altfel decât predecesorul meu Jacques de Morgan, în cartea sa cu foarte frumoase ilustrații, care se potrivesc sau nu cu textul ea începe cu regii din Urartù, Nairi, Biaina, cu Argistis și Serduris, — voiu vorbi și de această parte a istoriei până la creștinism, dar trebuie să spun încă de la început că *toata această parte este în afara de istoria Armeniei*. Fiindcă Armenia este foarte strâns legata de creștinism. Înția întrebare

este: când apare creștinismul, la Armeni, când se deosebește acest creștinism de celelalte forme creștine, când prin creștinism acest popor prinde să aiba conștiință de el însuși și cată să se despartă de vecini. Aceasta s'a întâmplat pe la începutul secolului al IV-lea după Hristos, cu Grigore Lusavorici (240 — c. 325), *Luminătorul*. Apoi s'a ajuns la descoperirea alfabetului armenesc, care a constituit un puternic element deosebire față de alte popoare. Fiindcă popoarele se deosebesc unul de altul înainte de toate supt raportul cultural și religios, supt cel religios a fost creștinismul care a deosebit pe Armeni de Nestorieni, ca și de Bizantini; supt cel cultural a trebuit să se afle însă literele speciale pentru această limbă atât de caracterisată. Și a mai trebuit ceva: o eră armeană, un fel propriu de a număra curgerea anilor: 4 Iulie 552.

Intru cât au datele acestea valoare este o întrebare. Datele sînt mai totdeauna aproximative: cele pe secole, pe jumalăți de secole, pot merge, dar data exactă este buna atunci când este bună și în limi tele în care este bună.

Va sa zică, în secolul al III-lea dupa Hristos Sf Grigore leaga pe Armeni de creștinism. In secolul al V-lea sânt discuțiile cu Bizantinii; daca Armenia primesc hotarârile de la Chalkedon. Nu le-au primit. Pe la începutul secolului al VI-lea se fixeaza aceasta deosebire religioasă. In secolul al IV-lea avem literele armenesti. Și tot atunci se hotărăște o eră armenescă deosebilă. *De aici începe adevarata istorie a poporului armenesc.*

Veți zice: înainte sânt o mulțime de lucruri care trec supt numele Armenilor. Da, dar națiunea nu a fost amestecata în chip conștient în aceste lucruri știind că lucrează pentru dânsa. De sigur că istoria

se face cu voințe omenești, dar, pentru ca aceste voințe omenești să facă parte dintr'un grup social, trebuie să aibă conștiința că lucrează în același scop.

Cuvântul acesta de „Armenia” nu a fost, de altfel, întrebuințat de Armeni, ci de Romani. Până la regii din evul mediu, până la 1100, regii armeni nu au purtat titlul de „regi ai Armenilor”; dacă li-ar fi spus cineva așa, poate că s'ar fi supărat. Același problemă care se presintă și în istoria Germanilor din evul mediu. În școlile secundare, unde se învața pentru „sentimentul național”, se spune altfel, dar de fapt nu au fost suverani naționali germani în evul mediu—, nici închipuire de aceasta—, ci „împărați romani, de națiune germană”. Dacă deci Carol-cel-Mare ar fi aflat că el e împărat *german*, s'ar fi speriat, el care se considera ca Împărat al lumii.

Ei bine, tot așa cu Armenii: în partea cea mai veche a istoriei lor, înainte de secolul al III-lea, s'a făcut foarte multă istorie, nu însă *pentru* poporul armenesc, ci *cu* poporul armenesc.

Inchipuți-vă d-v. că Domnii noștri nu ar fi avut modestia pe care au avut-o, ci ca o mână de oameni, de Români, ar fi vrut să facă politică bizantină și ar fi visat de Constantinopol, cum recomanda, cu totul fără măsură, poetul Macedonski:

Roma ta e în Orient
Constantinopol capitală.

Daca am fi făcut acest lucru și am fi avut Peninsula Balcanica politicește, care ar fi fost rezultatul? Domnii ar fi fost Români fără îndoială, dar Statul nu ar fi avut caracter național, fiindcă s'ar fi în-lins și asupra altor popoare. Asaneștii au avut o Împărăție care se întindea de o parte până la Ma-

rea Adriatică, iar pe de altă parte până la Marea Neagră; acesta era însă un Stat românesc? În copilăria mea încă se mai învăța în școli de imperiul româno-bulgar, pe când el nu era nici „român”, nici „bulgar”, ci un Stat simili-bizantin făcut cu Românii și cu Bulgarii.

Tot așa la Armeni, în epoca aceasta păgână, avem material omenesc armean, dar nu o concepție națională armenească. Serduris și ceilalți erau niște regi locali represintând o națiune neformată încă. Erau oameni foarte de ispravă: cine încăpea în văile acelea, ieșea din ele mai mult sau mai puțin opărit, dar ceia ce se lucra acolo nu are nimic a face cu ce numim noi politică națională.

Pe urmă a venit elementul celalt, elementul aric, care a dat poporului armean ce este mai frumos în înfașurarea lui fizică. Și data aceasta ceia ce s'a urmărit a fost o nouă formă pentru neschimbatele mari monarhii ale lumii.

Cum am obiceiul să lămuresc formulele pe care le spun, să mi se dea voie să explic ce înțeleg prin aceasta. Fiecare dintre ascultatori și ascultătoare, care a făcut o școală secundară, a trebuit să învețe istoria Asirienilor, Mezilor, Perșilor și își închipuie ca toți aceștia represintă câte o națiune. N'o represintă. În antichitate oamenii aveau o singură dorință: să întemeieze Imparația lui Dumnezeu peste tot pământul. Egiptenii nu se gândiau să rămână în Egipt, ci ei să se întemeieze aceiași Impărăție a lumii; tot astfel Babilonienii și, când au venit Asirienii, ei nu și-au zis: stăpânirea noastră o să formeze un Stat național, ci au înțeles că fac și ei o Impărăție a lumii supt numele lor. Același lucru îl urmăreau și Perșii. Toți pe rând s'au încercat

sa țină pe umerii lor prea slabi marea Impărăție a lumii.

Moștenitorii regilor din Urartù s'au găsit, înainte de forma persană și asiriană, în fața acestei misiuni. Astfel pe vremea lui Cir și Cambise și Armenii au ajuns să facă parte din acest Imperiu „persan”. Și, atunci, de obicei se spune: poporul armenesc, luptând pentru independența lui, a fost cucerit de poporul persan, care căuta să-i impună ideia lui națională. De loc, Provinciile se contopiau în Impărăția lumii și, fiindcă Perșii represintau aceea Impărăție a lumii, au fost fericiți Armenii să facă parte din ea. Era numai o atârnare de alt suveran și într-o schimbare de situație.

A venit un moment când Impărăția aceasta puternică a fost distrusă de apariția lui Alexandru-cel-Mare. Și iarăși cartea spune: Alexandru-cel-Mare represinta ideia națională grecească care a supus toate popoarele și le-a făcut grecești. Mai întâiu, Alexandru-cel-Mare nu era Grec. De sigur societatea grecească era foarte magulită să-l socotească dintre ai săi pe Alexandru-cel-Mare, dar adevărul este că el a vrut să se strecoare supt forma aceasta a monarhiei răsăritene și să fie tot Impăratul lumii. Cuceria numai cu ajutorul civilizației grecești această Impărăție a lumii care fusese până atunci asiatică. De aceia în drumul său el s'a închinat la zeii răsăriteni. Astfel, înlocuind pe Perși, cari la rândul lor înlocuisera pe Asirieni și Babilonieni, el a vrut să facă același lucru ca și înaintașii. Această Impărăție a lui nu a ținut mult, s'a împărțit, dar fiecare din cei cari s'au ales cu câte o parte vroiau să realizeze aceiași Impărăție a lumii. O parte, rămasă supt stăpânirea Siriei, supt Seleucizi, a ajuns până în Cilicia și de acolo prin văile Eufratului până în Ar-

menia cea Veche: Armenia a fost împărțită între două feluri de imitatori ai lui Alexandru-cel-Mare. Pe de o parte Arabii cari locuiau vechea Haldee căutau să întindă până sus influența lor și, de altă parte, Seleucizii din Siria. Aceasta a durat multă vreme. Armenii nu s'au simțit nici mai fericiți, nici mai nefericiți.

Noi de câte ori auzim de o cucerire în antichitate credem că este ceva teribil, ca în zilele noastre. În zilele noastre un învingător este într'adevăr teribil; vine și face statistică de tot ce se găsește în ținut, și se mai află și dintre ai tăi câte unul care, cunoscând limba, îi ajută să caute—, așa că nimic nu rămâne neînsemnat și neurmărit de un cotropitor actual. Când au plecat Germanii de la noi, s'au găsit hârtii în care se însemnaseră până și toate cărțile românești, cu ideile autorului. Aceasta astăzi, dar cucerirea de odinioară era cu totul altfel. Fiecare trăia după cucerire cum trăise și înainte, numai că, în loc să platească darile unuia, le platia altuia.

Asfel se explică de ce Armenii au putut să stea supt atâtea stăpâniri straine și totuși să prospere, pe când, azi, au ajuns zece ani de stăpânire turcească, supt neiertatul Abdul-Hamid și chiar supt regimul june turc, pentru ca mai bine de un milion de Armeni să fie masacrați în chipul cel mai barbar în Asia Mică: supt pretext că erau suspecți îi puneau între jandarmi și în drum de la un loc la altul erau omorâți mișelește cum niciodată n'au mai fost ucise ființe omenești. Și noi pretindem ca trăim un secol de civilizație!

Cuceritorul presida viața cuceritului în antichitate, pe când acum cuceritorul începe prin a-l exploata și sfârșește prin a-l distruge (aplause puternice .

A venit însă un moment când Armenii au ieșit de

supt stăpânirea Seleucizilor, și istoricii de program spun: da, atunci începe „independența” Armeniei. Nu este așa: cel mult poate fi vorba de o creațiune armenescă în felul Statelor care dominaseră pe Armeni până atunci; s'a încercat de ei în mai mic o nouă Impărăție a lumii întregi.

Noi nu avem pentru partea veche niciun izvor în care un Armean să vorbească de Armenia. Adevăratele izvoare cu privire la Armenia încep de pe la 600 după Hristos. Tot ce știm până atunci, știm de la Greci și Romani. Pentru partea cea mai veche sânt inscripțiile hitite și cele din Urartù, pentru aceasta monedele regilor armeni. Este foarte interesant să se vadă că în aceste monede nu este pomenit numele de Armean; ci se numesc regi, „basileis”, ba încă își zic: „basileis basileon”, regii regilor”, „Imparații împăraților”, fără nicio specificare națională, fără vre-o fixare a hotarelor Statului. Toți erau imitatorii vechilor regi persani și purtau un veșmânt asămănător cu acela purtat de dâșii.

Să ne gândim la faptul că Rușii au fost o bucata de vreme supt stăpânirea Tatarilor, a Mongolilor, S'au liberat târziu. Când au scăpat, Țarii ruși nu au facut decât să imite pe stăpânitorii mongoli d'ina-intea lor. Rusia aceasta mongolă trăiește până acum și cruzimea bolșevicilor vine din amintirea lui Gînghiz-Han; și supunerea aceia oarba a cetățeanului dacă i se mai poate spune „cetățean” vine tot de acolo. Tot așa teritoriul Armeniei, ieșind de supt stăpânirea Perșilor, a imitat pe regii perși de odinioară.

A venit un moment când oamenii s'au găsit în legatura cu Romanii. Supt Tigrane ei ajunseseră la o mare stăpânire care aproape că realisa stă-

pânirea de odinioara a Perşilor. Tigrane era ginerele lui Mitridate, regele Pontului, dar, de şi erau rude, se mâncau între ei fiindcă şi unul şi celalt voiau monarhia lumii întregi.

Dar au venit, ziceam, Romanii. E foarte interesant să se vadă cum au intrat în legătură cu Armenii. Romanii cautau un singur lucru: recunoaşterea autorităţii lor şi câteva mijloace băneşti. Ei nu voiau să muncească pentru o administraţie în sens roman, ci lăsau pe fiecare să traiască aşa cum credea. Sânt doua monede armenesti foarte semnificative: de o parte este regele armean, de cealaltă August cu multe cuvinte de laudă pentru dânsul, „Cesarul binefacător şi divin”, „Zeus”, zeul. Artaxias se reprezintă ca încoronat de Germanicus, care apare singur pe dosul monedei. Apoi Lucius Verus e adus înainte ca dătător de rege Armeniei, etc.

Se pretinde că într'un moment regii aceştia ar fi fost de origine Evrei. Tigrane al V-lea, de exemplu. Las răspunsul la această chestiune în sarcina specialiștilor.

S'au așezat deci Romanii *este* regele Armeniei și se pune pe moneda observația: cutare Impărat sau general roman a „dat un rege Armeniei”. Atunci se întrebuințează pentru prima dată cuvântul „Armenia”.

Acestea au fost raporturile dintre Armeni și Romani. Dar în tot acest timp nu se poate vorbi de un Stat național armenesc, cum nici Romanii nu au avut un Stat național.

La un moment Imperiul roman a devenit Imperiu creștin. Când religia această nouă s'a cerut să fie definită, atunci nu mai putea fi vorba de confundare în Imparația lumii. Te confundai în Imparația lui Hristos, dar fixai felul *cum îl înțelegeai*

pe *Hristos*. Din momentul când s'a hotărât acest fel de a înțelege credința creștina, se poate spune că există o națiune armenască.

Nenorocirea pentru acest popor a fost faptul că în același timp s'a petrecut ceva alături. Un popor nefericit, un popor care a suferit mult are mult de așteptat de la viitor; dorim pentru poporul armenesc despăgubirea la care are dreptul și pentru partea pe care a dat-o civilizației omenești a plause puternice).

De sigur că e o tragedie ca, atunci când un popor capătă caracterul lui bine determinat, când își desvolta forțele lui active, tocmai atunci să apară cataclismul care să împiedece forța aceasta activă de a se realiza.

Dintr'o samânță de floare, rădăcinile se strecoară pe supt pământ, cotorul se ridică, iese la lumină, răsar un mugur cu frunze mici, verzi, și toată lumea așteaptă să vada culoarea acelei flori care va fi, — și tocmai atunci bate un vânt năprasnic care o smulge cu totul.

Tot așa, când Armenii capătaseră o religie deosebită, un alfabet și o formă politica, a venit vântul Romanii supt formă bizantină au căutat să se întindă asupra acestei regiuni. Pe de altă parte, în Persia s'a ivit Statul războinic medieval al Sasanizilor. Și Armenia, strînsa între aceste două puteri cu mult mai mari decît sa se poata apara, a fost împărțită în două: au ramas unii supt Bizanț și alții supt Perși, doua sute de ani. Perșii însă nu voiau să schimbe religia supușilor lor, pe când Bizantinii cautau să impuie forma decretată la ei.

Așa au mers lucrurile pană foarte târziu, dupa dispariția dinastiei Arsacizilor, prin secolul al IX lea

(888), când începe să se ridice viața locală, viața de vale a poporului armenesc.

Atunci are cineva pe de o parte pe Bagratizi — Bagrat este Pangratie— și, pe de altă parte, ca rebeli, dinastia Arzerunienilor. La Cars s'a ivit apoi o a treia dinastie.

Deci, atunci când în calitate de creștini Armenii aveau o viață proprie, unică, s'a ivit regionalismul acesta, regii aceștia cari represintă cearta între diferitele regiuni. Patria nu a putut căpăta o unitate geografică, suficientă pentru a permite regelui unic, cei trei Așot, cei trei Sembat, cei doi Gagic, să biruiască.

Un rege s'a așezat în Ani; în ultimul timp acest rege din Ani era în dușmanie cu celelalte două dinastii. Rivalitatea a durat până la jumătatea secolului al XI-lea, când a venit potopul turcesc. Turcii din Turchestan, supt conducatorul teribil care a fost Togrul-beg, care continuă pe Ginghiz-Han, distrugeau totul în cale. Armenii au avut îndrăzneala să opună o rezistența acestei furii, dar au cazut. Și din căderea lor a ieșit Armenia de refugiu, Armenia Mică.

Dar Statul acesta din secolul al XI-lea, de după lovitura dată de Turci Armeniei celei mari, nu represintă numai o parte unilă din patria cea veche, ci Armenia cea adevărată. Precum noi Români nu ne numim după Ioniță împăratul, ci după un biet Domn de Argeș sau Suceava, căci ei sânt adevărații noștri descălecători, în ei traiește viața noastră, tot așa în cuprinsul Armeniei Mici trăiește adevărata viață a poporului armenesc. Nu întinderea unui Stat hotărăște viața unui popor, ci intensitatea energiei ce o are în locul unde se găsește. Și să băgăm de samă dacă nu este cumva mai puțin suflet în România Mare și dacă nu vom ajunge să plângem a-

mintirea vechiului Stat moldo-valah, pe care îl umpleam cu sufletul nostru.

Armenia Mică, mai adevărată decât cea Mare, s'a putut consolida supt dinastia Rupenizilor.

Turcii veniseră din Răsărit și distruseră Statul armenesc. Bizantinii au căutat atunci să colonizeze cu Armeni fugari ținuturile lor fără populație, cum erau obișnuiți să facă totdeauna acest lucru, mutând și Români în Asia Mică. Rușii au făcut același lucru, ducând Români până la râul Amur și aducând Francesi din Elveția la Șaba, Germani din Württemberg în Sudul Basarabiei.

Imparații bizantini, dându-și sâna de valoarea acestei națiuni, i-au pus în diferite locuri. Inșă în vecirătate cu Bizantinii nu puteau sta, fiindcă unii erau halchedonieni și ceilalți antihalche lonieni. Regle Gagic a fost altfel omorât de Greci, și s'a văzut atunci că nu se poate trai cu Grecii. Atunci Armenii au căutat sa întemeieze în margerea Statului bizantin câteva formațiuni politice mici, cum au fost acelea ale voevozilor noștri. Au ajuns în regiunea Taurusului și s'au așezat unii într'o parte, alții în alta, clădind castele printre care unele exista și astăzi, ca acela de la Lampron.

Când s'au așezat în acest loc, regii armeni aveau la îndemâna un foarte mare eveniment. Pe vremea aceea, cruciata, condusă de Francesi, întemeiasc o serie de „descălecări” apusene la Marea Mediterana și chiar principatul normand de Antiohia. Atunci acești baroni armeni și-au făcut această socoteala: dacă ni convine, slăm de vorbă cu Impăratul bizantin, tacem căsătorii la Constantinopol, trimetem deputați acolo, dacă trimet și ei ceva, mulțămim, dar, dacă este vorba de Turci, nu ne mai temem, fiindcă aceștia sânt în luptă cu cavalerii cruciați.

A venit un moment când acești Armeni s'au adu-

nat erau foarte mulți , supt Rupen, supt Constantin, supt Toros, supt un șir întreg de stapânitori din secolul al XII-lea și au format State din aceste așezări locale. Deci State alcătuite din așezari, având anumite privilegii, în jurul castelelor.

Dar aici, pentru desvoltarea într'adevar națională a poporului armenesc s'a ivit o mare primejdie, în care era și un oarecare folos: Vecinătatea aceasta a Francesilor asigura, dar și impunea o atot puternica influență. Armenia nouă a fost deci străbătuta în ce privește viața ei de Stat de așezămintele franceze medievale. Vechile așezăminte armenesti au fost perimate atunci când s'a coborât și o coroana pe capul primului rege al Armeniei. Leon-cel Mareș,, care a trăit după 1200, a primit aceasta coroană de la Germanul Henric al VI-lea, fiul lui Frederic Barbă-Roșie, ca să nu se confunde în lumea francesă vecina. Cum însă Germanii nu au mai făcut cruciate, Francesii au ramas atot puternici. Titlurile dregatorilor armeni erau, mai ales, franceze, așezămintele au fost transformate în sens frances, numele chiar începeau sa fie străine. Limba națională n'a mai fost întrebuințata exclusiv și s'a ajuns chiar ca regii să scrie actele în limba francesă, așa cum s'a întâmplat la noi cu limba slavonă.

Până la sfârșitul secolului al XIV-lea, s'au strecurat, cu câte un Hetum la mijloc, cinci Leoni, cari isca-liau și în grecește cu litere grecești, ca Leon întâiul rege, care a avut în țara lui cavaleri cruciați, pe Marele Maestru al Ordinului Teutonic, dar mulți din curteni vorbeau franțuzește, nu numai armeneste. Ba chiar Armenia aceasta maritima tindea la unirea cu principatul de Antiohia, la care s'ar fi adaus și insula Cipru, stapânită atunci de dinastia francesă de Lusignan, cu care regii armeni se înrudiseră. Acestea erau planurile lui Leon-cel-Măreș.

Leon acesta, încunjurat de Germani și Francesi, la Curtea caruia se vorbea franțuzește, a introdus până și legile franceze. Era un vechiu cod al lui Mechitar, întrebuițat numai în unele privinți la început. Cu vremea legile franceze au câștigat teren.

Tot terenul era ocupat de aceste obiceiuri straine? Nu. Ceia ce a menținut pe Armeni a fost credința față de religia lor cea veche. Toată libertatea lor este în legătură cu aceasta religie. Nu au fost alte elemente care să sprijine naționalitatea decât *acesta*. Toți scriitorii erau calugări, oameni de Biserica.

De la o vreme apar însă din nou Turcii: și Selgiucizii din Asia Mica, și Egiptenii cu oștile lor turcești. Atunci o parte din Armeni au cerut unirea cu Roma. Intocmai cum s'a făcut la noi: când Domnii români aveau nevoie pentru situația lor politica de un ajutor, se jurau pe toți sfinții catolici și, după ce trecea primejdia, se întorceau la ortodoxia lor îndatinată. Lucrul acesta a continuat până la distrugerea Armeniei Mici.

Dacă Armenii au putut însă să continue Statul lor până dincolo de 1300, aceasta se datorește asprei încercări la care au fost puși și Turcii. Peste dânșii au venit Mongolii, și s'a întemeiat Impărăția lui Gînghiz-Han. Aceasta Impărăție a însemnat pentru Armeni un mare avantaj, și iată care: până atunci ei erau în funcție de mișcările Turcilor, ale Musulmanilor. Dar Mongolii erau pagâni, și creștinii credeau ca ei se vor creștina ușor. A fost o vreme, la început, când Mongolii aveau o atitudine foarte bună față de creștinii din toate părțile. Dar, când Mongolii s'au făcut și ei musulmani, atunci Armenii s'au găsit din nou strânși între elementele turcești din Asia Mică și cele din Siria.

S'au făcut sforțări desperate pentru ajutor; pe la 1360 s'a primit unul, nu numai în bani de la Papa, dar în ostași, de la regele Petru I-ii, din Cipru, omorât la urmă de supușii săi, cari credeau că prea îi scoate des la războiu. S'a adus totuși un nou rege din Casa cipriotă de Lusignan: acest ultim rege, Leon, s'a trudit să vie în țara lui, a intrat în capitala de la Sis, a resistat acolo multă vreme, luptând până la urmă ca un splendid cavaler. Când i s'a propus să se facă musulman, a răspuns: „Am venit aici ca să apăr moștenirea mea”. La urmă, părăsit de toata lumea, a trebuit să se predea. L-au adus în Egipt, unde a stat o vreme. A trebuit să intervieve Papa și regii din Spania pentru ca să fie liberat și astfel el s'a întors în Franța, slând, cum am mai spus, ani întregi la Paris. I se dăduse, la un moment, Madridul, fara sa-l poată ținea. In cele din urmă a murit în palatul sau parisian de lângă mănăstirea Celestinilor. Mormântul lui este și azi la St. Denis lângă locul unde se odihneau regii Franciei. In ultimul timp, când s'a făcut serbarea armenească, la Paris, acest mormânt de pribeag a fost acoperit cu flori, dar omagiul se aducea în fața unei pietre goale, oasele lui fiind de mult împrăștiate.

Aceștia sând adevărații regi armeni; ei se și intitulează astfel: „regi ai Armenilor”. Cuvântul de Haic Armean se gasește pe monedele lor.

Când a dispărut cel din urmă Stat armenesc, Armenii ar fi rămas numai un nisip omenesc la îndemâna oricui, dacă nu ar fi fost această admirabilă solidaritate din întreaga lor așezare, veche și nouă, dacă nu ar fi avut acel lucru care poate înlocui și Statul: *religia*, și literatura pe care aceasta o inspira.

Dar, atâta vreme cât o națiune păstrează un e-

lement moral în jurul căruia se poate aduna, această națiune trăiește mai mult decât alte națiuni cu teritorii mult mai întinse, din care însă lipsește acest element sufletec, capabil de a înlocui pe celelalte și, la ceasul convenit, a le crea din nou.

IV.

Literatura și arta.

În ceia ce privește literatura și arta în genere am o convingere pe care nu voi putea să o aplic aici, anume aceea că e bine să se prezinte arta și literatura împreună fiindcă și una și cealaltă vin dintr'o stare de spirit care e aceeași. O societate are, aceea stare de spirit care se manifestă și prin literatură și prin arta, așa încât ar trebui să se fixeze *întai* starea de spirit a unei societăți: ce au gândit și ce au simțit oamenii dintr'o vreme, și după aceea să se vadă cum aceasta gândire și aceasta simțire s'au strămutat în domeniul artei și al literaturii.

Pentru națiunea armenescă însă aceasta nu ar fi posibil. Înainte de toate fiindcă trecând asupra tuturor epocilor nu s'ar putea arunca decât o privire foarte rapidă și, al doilea, fiindcă pentru foarte multe epoci e imposibil să se fixeze starea aceea de spirit. Lămuririle care există sânt de un caracter foarte vag, izvoarele lipsesc așa de mult încât cineva a spus că istoria veche a Armeniei nici nu se poate scrie. Va să zică până când aceste izvoare vor fi cunoscute și cercetate în mod critic tot ce se va spune despre aceste lucruri va fi lipsit de adevărata valoare.

Voiu trata deci întâiu despre literatură și pe urmă despre artă. Și iată pentru ce. Nu fiindcă literatura armenescă este mai importantă decât arta, ci tocmai din motivul contrar. Totuși cred că literatura armenescă, în care se găsesc foarte multe lucruri interesante și noi, mai ales literatura contemporană, este extrem de bogată, în deosebi în ceea ce privește poezia. Se poate vedea ușor că nu avem a face cu o literatură de caracter inferior, nici de o imitație. Firește toate curentele din literatura universală au trecut și în cea armenescă, unde sânt mai mult sau mai puțin bine reprezentate. Curentul clasic numai nu se găsește, dar, dacă acesta este un lucru de neicritat, rămâne să judece fiecare. Cum literatura clasică franceză, de pildă, nu mai corespunde sufletului nostru de astăzi, de sigur nu este prea mult de regretat. Dar, în afara de aceasta Armenii au avut un romantism foarte puternic, din fericire nu și o fasă de naturalism. N'au scapat însă și de simbolism. Se păstrează totdeauna ceva din curentele care influențează o literatură, așa încât este interesant să știm tot ce a primit o literatură din afară, și, pe lângă aceasta, mai adaug ceva: în materie de literatură este interesant să se știe ceea ce un popor pune pe lângă ce primește.

Cu privire la arta armenescă însă au fost discuții mari, care au dus, cred, la rezultate definitive. S-a văzut că arta armenescă întrece cu mult valoarea literaturii armenesti.

Incepem cu acea parte a literaturii care este a poporului, care nu este nici supusa nici unei influențe, nici bizantine nici persane. Fiindcă întreaga viață a poporului armenesc a fost supusa fie că se gasia la munte, fie că se afla la șes —, la două

influențe : de la Apus influența bizantină, de la Răsărit însă influența persana.

În ce privește literatura populară, aceasta nu primește, nu poate primi asemenea influențe, la Armeni ca și la Români și ca și la toate națiunile. Chiar dacă din când în când vine și câte un curent din străinătate, literatura populară rămâne a poporului.

A poporului cu oarecare îngrădiri care s'au stabilit în urma. Într'o vreme se credea că literatura populară a fost creată de o națiune care s'a adunat și a compus-o. Nu se poate aduce un popor întreg ca să creeze ceva. Dar s'a mai constatat încă un lucru: anume că aceia ce numim noi literatură și arta populară a fost întâiu descoperirea *unui* individ, a *unui* om. Acest individ a făcut parte din clasa de sus, care gândia mai înalt și simția mai delicat. Poporul a primit ceia ce crease acest individ: dacă i a plăcut, a pastrat: dacă nu, a lăsat; dacă i a plăcut așa, a pastrat așa; dacă au fost însă unele lucruri de schimbat, poporul a schimbat după gustul lui. Chiar acum în urma, s'a făcut o anchetă foarte interesantă asupra literaturii populare sârbești, de d. Murko din Praga, care, cercetând, s'a convins că literatura populară este a câtorva, ca a plecat de la anumiți indivizi și este reprezentată numai de anumiți indivizi. Cât privește arta populară, ea e amenințată de o foarte mare primejdie. Îndată ce vine industria cu lucruri ieftene și gata, lucrul de mână artistic dispare. Astfel la noi în Bucovina, unde a patruns industria, portul popular se pierde, pastrându-se numai prin munți. Iar aici în anume părți din Muntenia se lucrează produse de artă populară pentru oraș, pentru „cocoane”; Într'urșat de acestea spuneam femeilor ca nu-s frumoase

lucrurile ce scot în vânzare ca acelea pe care le poartă ele, și îmi răspundeau că „așa li plac cocoanelor”! Din partea ei, literatura populară ține până în momentul când intră în cărțile de școală; atunci n'o mai învață pe de rost nimeni de acasă.

Dar, în Armenia, a fost o cultura bisericească, foarte intensă, care a tăiat poezia populară cea veche. Aceasta nu mai există decât în cronică lui Moise de Khoren, care este cel mai important produs literar armenesc din secolul al V-lea. În această cronică se pot citi câteva fragmente din vechea epopee în care se cânta un erou fantastic și doi trei regi înfățișați asemenea eroilor din Iliada: Vaham, Tigra-ne, Ardașes, etc.

Armenii din secolul al V-lea cunoșteau această poezie populară, dar pe urma ea a fost uitată cu totul. Mai trăiesc câteva legende; am găsit una din ele în al treilea volum al d-lui Arșag Ciobanian, legenda Maicii Domnului care cauta pe Isus, foarte asemănătoare legendei populare care se găsește și la noi aproape cu același subiect. În legenda noastră e vorba de Maica Domnului care, căutând pe Isus, întreaba pe fiecare dacă nu l-a văzut: întâlnește și pe tâmplarul care a făcut crucea, pe fierarul care a topit cuietele, întâlnește și durerea broaștei care începe să spuie cum a avut treisprezece copii și unul singur i-a rămas, iar Maica Domnului surâde și binecuvântează broasca să bea toată lumea apa după ea, să se usuce, dar să nu putrezească...

Așa ceva se găsește și la Armeeni.

Pe lângă aceasta există o serie de legende religioase. Dacă, apoi, mai sânt și poezii populare de caracter liric, din care însă nu s-a tradus încă nimic până acum, puteți vedea bogăția acestei literaturi vechi a maselor armenesti.

Această poezie, ca orice poezie populară, este întovărășită de muzică. Se cântă și se spune în același timp, sau se cântă și apoi se spune, iar, la urma, din nou se cântă.

Această muzică s'a păstrat până astăzi. Este o întrebare dacă în muzica bisericească a Armenilor sânt motive populare sau dacă muzica populară nu este cumva muzica religioasă coborâtă până în mijlocul vieții populare. Cum se crede azi ca și poezia și arta și muzica populară vin de sus în jos, este probabil ca muzica bisericească să fi contribuit la alcătuirea celei populare.

Această muzică bisericească este de tot frumoasă. Am avut plăcerea s'o ascult săptămânile acestea la Paris. Venise, cum am spus, Patriarhul Terzian și un cor de câteva sute de persoane a cântat cele mai frumoase și mai adânc mișcătoare dintre vechile arii armenesti.

În privința vechii literaturi culte d'înainte de anii 400 a fost o iluzie, la care astăzi nu mai ține nimeni, iluzia pe care au avut-o o vreme toate popoarele, că aceasta literatura a fost originală și în limbă națională. Astăzi se știe că foarte multă vreme s'a exercitat o îndoită influență care vine din Siria și de la Bizanț.

Literatura veche armenescă este în foarte strânsă legătură cu Biserica. Aceasta Biserică însă nu a avut de la început un caracter național armenesc și nu s'a servit nici de limba poporului. A fost un timp, înainte de victoria lui Grigore Luminatorul, în care creștinismul reprezenta la Armeni un lucru străin, din afară. Întocmai cum la Unguri pe vremea lui Ștefan-cel-Sfânt erau doua partide și Ștefan era considerat ca reprezentant al curentului străin, german

occidental: în tot secolul al XI-lea partidul național era împotriva regelui catolic.

Creștinismul armenesc a venit din Siria, din Edesa și multă vreme a ramas în limba siriană în cea greacă mult mai puțin. Așa încât a trebuit o adevărată revoluție, aceia care s'a produs și în litere, în găsirea alfabetului lui Mesrop; au trebuit atâtea secole pentru ca Biserica să aibă caracterul național armenesc.

În vremea aceasta Grecii urmăreau și ei dominația intelectuală asupra Armenilor. Astfel un rege armean, Artavazd I-iu, a scris în limba grecească; chiar Grigore Luminătorul a întrebuințat limba grecească în lucrările lui literare. Același lucru s'a întâmplat cu un șir întreg de scriitori. Canoanele cele d'întăiu, ale lui Nerses Partul, au fost în grecește. Câțiva dintre acești scriitori au un nume armenesc și unul grecesc. De aceia Moise de Khoren e perfect informat în ceea ce privește literatura grecească și citează un mare număr de istorici greci.

Se întâlnesc în vremea aceasta la diferiți scriitori armeni două serii de traduceri din grecește. S'a tradus Euclid, chiar și Platon două Dialoguri se cunosc și Homer. Filosofia lui Porfiriu și Philon a trecut în armeneste. Când era vorba de istorie, se adresa cineva la Grecul Beros, la Diodor de Sicilia, la Eusebiu. la Flaviu Iosif, la Olimpiodor. Toată istoria Armeniei e făcută la început de Greci Faust din Bizanț, al cărui text grecesc nu s'a găsit, a fost cel mai vechiu alcătuitor al istoriei poporului armenesc 344-92.

După ce influența siriană a scăzut, când Armenii s'au despartit prin alfabetul lor și prin forma creștinismului lor, și de Siria și de Bizanț, fiindcă n'au vrut să fie nici difisiți, adecă să creadă în două

ființe ale lui Isus Hristos, și nici monofisiți, nestorienii, când au luat drumul de mijloc, atunci sufletul național s'a putut manifesta în această formă nouă a limbii armenesti.

De la început au răsărit doi-trei scriitori istorici de prin secolul al V-lea.

Foarte puține popoare, afară de națiunile latine din Occident, se pot lăuda cu începuturi istorice așa de îndepărtate. Atunci a răsărit Moise din Khoren și Lazar din Pharbe, iar, pe lângă aceștia, așteptând pe târziu! Sebeos, o serie întreagă de scriitori: Phlegon de Trale, Olimpiu de Ani, cari s'au ocupat înainte de toate de istoria Bisericii armenesti. Biografia lui Grigore Luminătorul face parte din această serie.

Așa dar prima forma a literaturii culte este proza. Ea este de caracter istoric și foarte strâns legata de soarta Bisericii armenesti. Literatura aceasta este de două feluri; una spontană și o alta prefăcută, cerută într'un anumit moment. Biserica avea nevoie de o literatură ca să se știe cum s'a introdus creștinismul și sa se presinte figurile cele mari din vremea aceea, ca să se veșnicească martirii luptelor împotriva Perșilor. Pe de altă parte, câte un rege cerea să se scrie istoria poporului armean potrivit cu interesele sale. Atunci scriitorul făcea ce putea, căuta priu arhive, dar dese ori înșela, inventa câte un alt scriitor foarte vechiu care vorbea despre lucruri ce n'au existat niciodată.

Prin urmare, adevărata istorie a poporului armenesc nu este aice, caci ceia ce se are în vedere este Biserica sau interesele unui stapânitor sau ale unei mari familii care vrea să se pună în lumină favorabilă.

În toată această vreme poesia lipsește cu desă-

vârșire. Literatura poetică armenească a avut o bucată de vreme o oprire aproape desavârșită. Este o literatură care se continuă în anume domenii din secolul al IV-lea până în zilele noastre; dar cu toate acestea sânt câteva secole în care nu se găsește mai nimic. Câtă vreme au fost supt Caucas regi cari se băteau între dâșii, o activitate literară importantă nu se putea desfășura. Se întâlnesc doar teologi și foarte rare ori câte un scriitor literar ca Grigore de Narec, autorul „Plângerilor”, în veacul al X-lea, care este presintat ca o apariție excepțională. Erau acolo mănastiri în care călugării traduceau după texte sfinte. Câte unul din vremea aceasta mai veche încearca și poezie. Această poezie era însă de un caracter exclusiv religios.

Cu totul altfel a fost când poporul armenesc s'a mutat în Cilicia. Cu Bizanțul legatura era foarte ușor de facut; aici erau vecini, și mai erau alți vecini cari au dus la principatul de Antiohia și la alte State de cruciate: erau Francesii.

În acel moment începe o literatură cu totul nouă, care da opere însemnate în toate domeniile. Cunoaștem foarte bine istoria acestei Armenii ciliciene prin faptul că o serie întreagă de istorici, adunați și publicați în marea colecție de la Paris a „Istoricilor armeni ai Cruciatelor”, o presintă unul după altul, Samuil de Ani, Ghiragos, ș. a., Aici se întâlnesc expuneri de tot felul, de la simplele cronologii, până la memorii și pana la încercările de istorie universală. Toate acestea între anii 1100 și sfârșitul secolului al XIV-lea, prin urmare în toate cele trei secole ale epocii ciliciene.

Pe lângă acești istorici, cari sânt de obicei călugări, este o literatură care se cetește mult mai pu-

țin, dar care nu este lipsită de frumuseță. Pe vremea aceea nu se făcea deosebirea între literatură și teologie. Aici poeții sânt și teologi, cum de la o vreme un număr oarecare de tineri de la noi vor să se introducă în literatură ortodoxia, lucru pe care eu nu-l înțeleg, fiindcă nu știu cum s'ar putea face o poezie de dragoste ortodoxa, care să se poată cânta în sunetul clopotului celui mare de la Mitropolie.

Azi, de câte ori un teolog ramânând teolog face poezie sau romane, nu știu dacă este jenat el, dar noi sântem puțin jenați. Când auzim pe cutare episcop făcând filosofie contemporană, mi se pare mie că nu-i șade tocmai bine. Când cutare călugăr intră în literatură cu nuvele luate din viața bisericească (în care nu cu scopul de a o spiona a intrat, de sigur), nu știm cum se simte calugărul, dar noi parcă i-am spune să se lase de aceste subiecte și să se apuce de altele.

Pe vremea aceea însă nu era așa: se găseau călugări cari făceau cele mai călduroase poezii de dragoste și lumea nu se mira. Iubita nu exista neapărat; o putea crea el anume pentru bucată pe care o scria, și astfel se alcătuiau pentru ființe imaginare versuri foarte frumoase, cum sânt acelea ale lui Constantin din Erzenga.

Câteva nume și ceva caracterisări în ce privește pe acești poeți din secolul al XII-lea până la al XIV-lea. Veți fi mirați când veți vedea cât de modern suna poezia aceasta.

Am pomenit de Grigore din Narec. Arachel din Sunic¹ ocupa cu poezia lui prea puțin loc în tradu-

¹ *Roseariae d'Armenie*, III, p 73 și urm.

cerile făcute până acum, dar el este fără îndoială unul din cei mai distinși represintanți ai vechii literaturi. Când el vorbește de legătura omului cu Dumnezeu, întâlnești același spirit ca în „Imitația lui Isus Hristos”, care este de sigur una din cele mai frumoase cărți din câte s’au scris vre-odată. Și în Arachel rasună accentele acelea de profundă intimitate care fac farmecul „Imitației”.

Un scriitor care este în același timp și bisericesc și sentimental este Narses Șnorhali, care nu trebuie confundat cu alt Narses, de Lampron, teolog. Apoi Caciatur din Checiarù, Fric, Grigore din Clat, Ovanès din Telguràn, între 1300 și 1310. Și se pune întrebarea: de ce apar toți poeții aceștia în același moment?

Fiiindcă atunci s’a produs sintesa între spiritul armenesc și cel frances. Spiritul acesta occidental, în extas în fața Orientului, a creat o foarte frumoasă poezie, represintata mai ales de pomenitul Constantin din Erzenga, de un Fric, de un Constantin din Checiarù.

Intoarsă-i primăvara și florile-s voioase
 Și-atâtea păsarele, în pene’nveșmântate,
 Cu miile ’n grădină spun ce nu poți tăcea:
 Miresmele le ’mbată când vin pe trandafiri.

Iubirea li o mama, iubirea li dă cântec.
 O, fața radioasă, icoană de lumină,
 De ce oprești iubirea-ți s’alinte ochii miei?
 Ești suflul primăverii, eu floarea însetată.

Tu setea mi-o alina cu suflul tău cel blând.
 Ce este-aici pe lume asemenea cu tine?
 Tu pari a fi tot una cu stelele din cer,
 Te vad și văd în ceruri cum trece luna plină

Și raza-ți se coboară pe trista-mi inimă.
 Aș zice ca Sultanul cu tot alaiu-i trece.
 Eu sânt printre mulțimea alaiului; m'auzi?
 De când te-ai dus de lângă mine neîncetat

Curg lacrimi pe obrazul lăsat în parăsire.
 De te-aș vedea vre-odată pășind încet spre mine,
 Cu câtă bucurie-aș veni în calea ta,
 În țernă m'aș întinde cu fața să mă calci

Și aș da cu bucurie și sufletul în calea-ți.
 Imi spun că lumea toată s'aprinde de iubire
 Când mergi grăbit cu pasul piciorului mărunț,
 Imi spun că 'n miez de noapte e soarele pe cer,

Când văd că treci pe fața pământului de-odată.
 Cine-a căzut în paza strâns'a iubirii tale,
 Văzut-a și Dreptatea și Nemurirea chiar,
 Trăiește numai singur cine-a avut un semn,
 De la iubirea care și suflet daruiește.

Sau:

Morții să stea 'mpotriva nu e pe lume nimeni
 Nici cel frumos nici omul cel trist și cel sălbatec:
 Rapește și putere și rost de cărturar,

Razboinicul își pierde și tobele și steagul,
 Din cei cari în luptă au fost biruitori,
 Din cei ce-și câștigară o faimă prin victorii,
 Din cei cu spada 'n mâna, cu lanță, buzdugan,

Nimic nu mai ramâne din iață și făptură:
 Nu-i mai zărești călare și nu lovesc din pinteni,
 Nimic nu se mai vede din ceia ce a fost,
 Armonicele trupuri, se vor preface 'n țerna,

Se va desface-acolo şiragul perlelor
 Şi se va duce astfel mândria femeiască,
 Acele cu frumosul obraz şi părul blond,
 Acele-a căror faţă era dulce ca luna,
 Acele buciuroase şi vesele 'n cuvânt:
 Asupra lor se lasă tristeţea—şi se duc,

Şi nota de iubire aprinsă, de şfichiuitoare satiră,
 de simţ al zădărniceii lucrurilor omeneşti se întâl-
 neşte şi în alte bucaţi. Parc'ai auzi pe un Charles
 d'Orléans şi un Villon.

Sânt vântul primaverii, acuma am venit,
 Şi-mi e cântarea dulce prin mijlocul grădinii:
 Tot ce a fost în iarnă urât şi îngheţat
 Mă vede şi îndată în faţa mea se duce.

Acuma-mi vin cuvinte oricâte le voiesc,
 Cum iese iar izvorul din fundul stâncilor:
 Eu voi cânta acuma un cântec minunat,
 Căci inima mi-i plină de focul primăverii.

Acel care nu poate cu foc sa te iubească
 E vrednic ca 'ntre vite să fie aşezat:
 Aşa de dulce-i glasul bun al rostirii tale
 C'ai zice ca pe buze ai mierea florilor.

Gradini rasar în faţa ţi îndata ce apari,
 Atât e de nespusa mireasma revărsată,
 În faţa ta, regină a florilor, sânt rosa.
 De ce atunci în mijloc de spini m'ai aşezat?

Geloşi îmi spun atâţia ce mă gonesc cu ură,
 De ciudă că ispita de cântec eu o am:
 „De ce scrii numai însuţi, cu-atât de dulce gust,
 Şi nimenea nu poate pe tine să te 'ntreacă?”.

Dar ei sânt orbi la suflet și gândul li-i închis,
 Eu nu știu cine-mi dete un dar fără păreche;
 Eu nu-s decât o oală de lut pentru comori,
 Și sufletul meu cântă din voia Domnului.

Până ce formula acestei iubiri șugubețe a omului din mănăstire pentru femeia din ideal își afla expresia în aceste patru versuri ale lui Ovanès din Telguràn:

Calugării bătrâni de-un veac,
 Cu parul alb ce'n galben bate
 Iși uita orișice păcate
 Și sfânta cruce, — când te plac.

O poezie cu totul neașteptată. Poeții aceștia vorbesc o limba întocmai ca limba liricilor din timpurile noastre. Sama na cu ceva din literatura noastră; nu din boierescul Alexandri, ci ceva care corespunde tonului adânc și gingaș în același timp care face farmecul lui Eminescu. A fost în evul mediu un moment în care sentimentele ajunseser acolo unde sânt în timpul nostru.

De la o vreme însă Cilicia n'a mai existat pentru poezie. După o bucată de timp în care teologia a câștigat teren calugării s'au retras în mănăstire. Acolo s'au închis strigând după ajutor și plângând de durere în fața năvălirii Musulmanilor.

După aceia lucrurile s'au așezat. În orice societate care patimește, vine o generație nouă care nu mai știe povestea suferinșilor. A batut aici un vânt din Persia care aduce miros de trandafiri și cântec de privighetori. Literatura aceasta nouă din secolele al XV-lea și al XVI-lea este strabatută de influența răsăriteana. Dar, și în momentul când mireasma

este mai puternică, rasuna chemarea către patrie, jalea moșiei încălțate și dorul pentru libertatea și independența țării a unui Zaharia de Gmunic, a unui Nehabed Cuciăc.

În atmosfera acestor vremi de dureri străbat dar și cântece de dragoste, dar înainte de toate nota aceasta politică a învinsului, a prigonitului este cea mai puternică.

În ce privește secolul al XIX-lea, el da o literatură poetică foarte bogată. Ea se deosebește prin aceea că nu este *din patrie*, ci *către patrie*. Este către patrie căle odata fără să se exprime sentimentul acesta de dor. Dorul pentru patrie, către patria trecutului, trăiește în mintea ficcării din acești poeți fără îndoială, căci liecare ar dori să vadă pământul în care au trăit stramoșii. Unii din ei scriu la Tiflis, alții la Constantinopol; unii la Ierusalim, mulți, de la o bucată de vreme, merg în Apus. Și, pe când Mechitaristii, calugării învățați, ucnicii lui Mechitar, rasărit în secolul al XVIII-lea, cari au înviat studiile relative la trecutul armenesc, scriu la Viena sau lângă Veneția, la San Lazzaro degli Armeni, unde e Academia lor, pe când, astfel, istoria armenescă se scrie în primul rând acolo pe coasta Adriaticei, poeții, mai ales după acele prigoniri teribile la care s'au dat Turcii, se gasesc mai mult în Franța.

Iată versurile unui poet mort în 1867, lângă Constantinopol, Magârdici Beșiștașlian:

O cât de dulce și de blând,
Zefire, suflă azi în zori,
Când florile în drum le-alinți
Și joci în părul fetelor,
Dar nu ești vântul de la noi,
Ci du-te, du-te de la mine!

O cât de cald și de duios
 Ni cînți, o pasare, din ramuri!
 Trezești în codrul, minunat
 De cântec, ceasuri de iubire.
 Dar nu ești vântul de la noi,
 Ci du-te, du-te de la mine!

O ce suav ți-e susurul,
 Tu clar pârâu cu unda lină!
 Și fete mari și trandafiri
 În tine află o oglindă,
 Dar nu ești râul de la noi
 Ci du-te, du-te de la mine!

În țara mea pârâu și vânt
 Trec numai doar peste ruine
 Și tulburi ape armenești
 Strabat prin chiparoșii nogri,
 Aud suspinul de la noi:
 Cu mine veșnic să rămâie!

Iată versurile unei doamne, născută în 1863, Zabel
 Hrant-Asadur, care iscălia Sibylle:

În întunerecul profund
 Visez aice la fereastă
 Și marea largă-i colo 'n fund:
 O-aud abia gemând pe coastă.

Dar eu o simt cum în tăcere
 Spre infinit, spre vage maluri
 Se duce tăinuila-i vrere,
 Când freamătă'n adânc de valuri.

Și 'n inima neliniștită
 Atât de-asemenea cu ea,
 Imi zic: O mare fericită,
 Te duci cu vântul ce te vrea!

Un exemplu de inspirație istorică din frumoasa carte a d-lui Ciobanian:

Imi pare câte-odată c'am mai trăit un rînd.
 Erau pe tron atuncea urmașii lui Bagrat,
 — Așot milosul însuși domniă încoronat, —
 Era atunci poporul ferice 'n al lui gînd.

Revăd palatul mîndru și fața lui frumoasă,
 Coloanele mărețe și ziduri cu sculpturi,
 Și regele blajinul cu pașnica-i figură,
 De 'naltă maiestate stătea în cap de masă.

Regina lînga dînsul, cu ochii mîngăioși,
 Atîta de gingășă. Calicii flămîngioși,
 Iar eu, truvèrul tînar, la oaspeții voioși
 Ziceam din alaută cîntarea bătrînească:
 Gîndia severul rege, regina surâdea.

Daniel Verujan, care a fost ucis de bandiții turci în
 Aprilie 1905, găsește o notă de o aleasă blîndeță
 în exprimarea unui sentiment de pură, transcenden-
 tală iubire:

— Albă lună, unde mergi?
 — Ducî un zimbet luminos
 La bordeiu 'ntunecos.
 — Du-te, lună, du-te 'n pace!

— Scumpă lună, unde mergi?
 Duc la bõlnav chinuit
 Lapte 'n vasu-mi argintit,
 — Du-te, lună, du-te 'n pace!

Muta lună, unde mergi?
 — Iți aduc în a mea cale
 Jurământul mândrei tale.
 — Luna, lună, e'n zădar!

În versurile d-nei Averdurian, nascută la 1870, care iscălește Anaïs, inspirația e pătrunsă de simțul misterului:

Același este drumul și arbori pana 'n cer
 Și foile uscate supt pași foșnesc încet,
 Supt pașii lini ai celui ce a întârziat,
 Mirësme vagi în aier plutesc o clipa, pier.

Aceiași este Marea, imensă, albăstrie,
 Și muntele același, cu crestele de stânci,
 Padurea nemișcata cu fundurile-adânci,
 În care-un vânt de seară se joaca de adie.

Același este cerul cu nourii ușori
 Ce se desfac pe margini în fina, alba scamă,
 Și ultima lucire de-amurg ce se destramă
 În sinul nopții care se lasă cu fiori,

Și-aceiași insulița ce râde 'n depărtare
 Ca fața luminata de-un zimbet bucuros,
 Și cânta marinarul același cânt duios,
 Când luna se ivește cu ac iași desmierdare.

Și-aceleași sânt în noapte întinderile sumbre,
 Pe drum parcă se vede același trecător,
 Același e frontonul cel scump și primitor—
 Și numai ei aceeași nu sânt, ci două umbre.”

Și în poetul lui Vahram Tegochian, dintre poeții cei mai noi ai literaturii armenesti (n. 1877), același sens al pierderii fără sfârșit:

„Apare caravana colò în fund de zare.
 Aștept. Invălurata ceața câmilélor
 Din ce în ce mai mare se vede: mersul lor

S'apropie și iată și iutea fulgerare-
 A zabalelor. La locu mi cu stau și le aștept.
 În mine e întreaga sete-a pustiului,

Ce vine cu dorința nestapânil'a lui,
 Și soarele se lasă pe după câmpi încel:
 Aștept să vie marea învalurat'a serii
 Și sunctul cel dulce și trist de clopoței,

Aștept să vie cântec și strigatul voios,
 Femci, copii. De-odată simt ordinul tacerii
 Și plâng și cum n'aș plange din fundul inimei
 Acea care se duce și nu s'a mai întors?!

Orî în poemul lui Hovanes Hovanesian n. 1864 :

De ce, o inim'aș striga,
 Puind durerea mi în cuvinte?
 Ne duce apa înainte,
 Odată apa ne va lua.

Ca iarba care zbâră n'vanl
 Se duce veșnic fără urmă

Și rătăcirea nu se curmă:
N'aude nimeni pe pământ.

Tăcere, inimă! 'I rușine
Să spui la alții doru-ți sfint;
Destul năcazul ce-i în mine
Și mi-l voi duce în mormânt.

Cele din urma versuri sânt ale unui poet mort
foarte tânăr, la douăzeci de ani, în 1920., Vahar De-
nan:

Să mă 'ngropați la ceasul când orice zgomot moare
Când soarele cuprinde cu flăcări arzătoare
A muntelui de ghiața culme înargintată,
Când marea și pământul în noapte pier de-odată.

Să mă 'ngropați la ceasul când orice zgomot tace
Când roza se umbrește și floarea doarme 'n pace,
Când șesul ca și vârful în noapte se cobor,

Pe groapa mea să-mi puneți mănunchiu de flori c
[mor

Să nu fie nici lacrimi, nici vorbe în zădar.
Tăcere, da, tacere, atât aș cere doar!

Și cea mai nouă poezie un desprețuiește nici zur
gălăii de rime ai unui ritm saltăreț, ca în poezia
lui C. Fofanev († 1911 :.

Tăcere în noapte,
Latratul de câni,
Latratul de câni.
Singur departe,
Colo departe,

Trec drumul meu.
 Mă chinuie-un dor,
 Mă chinuie-un dor,
 Merg către casă,
 Gând nu mă lasă.

Ce drum părăsit!
 Tăcere e sus,
 Tăcere e sus,
 Garduri în șir,
 Fir după fir.

Veșnica pace,
 Vino-mi în piept,
 Vino-mi în piept,
 O, dulce pace,
 In jur totul tace.

Patimi mă rup
 Și tot în zădar,
 Tot în zădar,
 Doresc nu știu cum,
 Veșnic pe drum.

Înainte de a trece la celalt domeniu, al artei, trebuie să fac o împărțire generală în cuprinsul așa de întins al artei armenesti.

Cine își închipuie că această artă este extrem de veche se înșală. În această privință Strzygowski, care a cercetat toate mănăstirile Armeniei și care a clădit teoria foarte interesantă care pretinde că arta bizantină vine din Armenia, cade în oarecare exces. El face greșeala, pe care trebuie să spun că o făceam cu toții, de a împărți arta pe națiuni. Nu este nimic mai frumos decât ca o națiune să-și

facă arta ei cu elemente din lumea întreagă. Dar să-și închipuie cineva că arta merge numai prin oameni în sensul că oamenii sânt aceia cari schimbă arta prin ei și prin națiuni, fără ca arta să meargă de la sine și să schimbe pe oameni, aceasta n'o pot înțelege. Artă are rosturi tehnice proprii. Spunem noi: „artă românească” și ni închipuim că arta românească am creat-o noi. Imediat au intervenit reclamații; s'a spus: cutare biserica de la Argeș samănă cu altă biserică de la Salonic sau de aiurea. Cine își închipuie că ornamentele de pe bisericile lui Ștefan-cel-Mare sau ale lui Constantin Brâncoveanu nu se mai întâlnesc nicăiri, cine crede că meșterii noștri de frescă au dat lucrări cu desăvârșire noi, se înșeală.

Același lucru cu Armenia, începând din secolul al V-lea. Este întrebarea dacă datarea celor mai vechi biserici este sigură. De la 400 până la 700 a fost furia creștinismului de la început, care a împodobit întreaga țară, dând bisericile de la Ani, din Vaspuracan, din Dvin, Vagșapăt, din Mzechet, din Erevan și Talin, din Actamâr (secolul al X-lea) și de aiurea. Inșă ceia ce are Armenia în aceste trei secole nu înseamnă decât vechi curenți orientali, care, găsind un teren prielnic, au îmbrăcat acolo forme ca a catedralei Sf. Gheorghe din Ani, făcută de regele Gagic (1001). Seva unei arte vine de multe ori din alte locuri decât din acelea unde arta a înflorit.

Bisericile acestea sânt de mai multe forme. Câteva simple basilici cu cupole. A ridica peste basilică o cupolă, presinta o oarecare greutate. Această greutate este învinsa în Armenia, dar a fost învinsă și în Babilon, din timpuri foarte vechi.

Sânt alte biserici în forma de cruce ca și la noi, sau în formă pătrată, și în sfârșit altele cu patru

abside. Elementele răsăritene se combină și se confundă într'o singură unitate după voia constructo-
rului.

Bisericile acestea sânt fără îndoiala splendide monu-
mente de piatră. Fresce s'au păstrat numai la Sfântul Grigore din Ani. După epoca de aur, cea
veche, în care s'au ridicat toate aceste lăcașuri au ve-
nit apoi vremurile grele când nu s'a mai putut
clădi. Avem deci arhitectura ca formă dominantă
a artei în Armenia cea veche, precum vom avea
miniatura în Armenia Ciliciană. Supt Caucas, avân-
du-se piatra la îndemână, se putea da bisericilor
și mănăstirilor un elan îndrazneț pe care țerile de
cărămidă, cum este a noastră, nu l-au putut avea.

Mai e de observat că în epoca veche bisericile au
foarte frumoase turnuri, pe când, în epoca mai
nouă, întâlnim, la Talin, d. ex., arcadele lombarde,
oarbe, ca la Sfântul Munte, precum și o sculptură
în afară, de toată frumuseța, care, în schimb, lip-
sește din epoca întâia.

Armenia Ciliciană nu mai poate clădi. Țara e rela-
tiv săracă și veșnic amenințată. Regalitatea din e-
poca de mijloc este strămtorată. Tot ce s'a ri-
dicat acum sânt bisericuța din Anazarba, bisericile,
multe și mici, din Sis. Când stăpânii de azi vor
permite să se ridice pământul care acopere vechea
capitală a Armeniei ciliciene, se vor vedea, de si-
gur, lucruri foarte interesante.

Un lucru nou sânt castelele rotunde, parte asa-
mănătoare, cum am spus, cu Cetatea Neamțului a
noastră, imitații ale castelelor din Siria, care totuși
alcătuiesc un grup de artă din cele mai vrednice
de atenție.

Caracteristica artei ciliciene însă rămâne, în legă-
tură cu Evangheliarul lui Gagic de Cars ori cu a-

cela al reginei Mlke din Van, miniatura, care dă la începutul și la sfârșitul capitolelor desemne colorate de toată frumuseța. Și la Armeni aceste miniaturi, pe care le găsim și în unele cărți bisericești de la noi, mai dau ceva care nu se găsește decât la dânsii: împodobesc marginea cărților, pe care se înșiră păsări de tot felul, ramuri de copaci în care se vede spiritul șagălnic al rasei, jocul ei cu elementul naturii.

Textul e foarte solemn, Scriptură Sfântă, vre-un discurs religios, pe marginea lui însă se vede un plisc de pasăre, sau o maimuță cu coada bârligată, sau Satana însuși care stă și se uită la cele sfinte. Este și aici acea splendidă vioiciune a evului mediu care face ca în catedralele din Apus să se găsească figuri de draci fantastici, ori presintă în cutare mare biserică zugrăvit la amvon un preot vulpe încunjurat de ascultători găște.

Dar așa de mult li-a plăcut acestor autori de miniaturi a glumi cu natura încât literele înseși au ajuns să fie figuri de animale, păsări care stau față în față și se ating cu pliscurile.

Un Thoros Roslyn, un Thoros de Taron, un Sarchis Bidzàc sânt autorii miniaturilor care împodobesc cărți așa de bogate în împodobire ca Biblia lui Hetùm al II-lea.

Toată această artă pare inspirată de gradinile Orientului, cu neîntrecuta bogăție a vegetației lor.

Sânt însă și scene biblice, care se deosebesc printr'o libertate de tratare, în care se amestecă acel surâs frances, occidental, acea mișcare capricioasă care sânt noile cuceriri ale tehnicei.

Găsim, în definitiv, stilisarea bizantină, alături de un naturalism naiv, ca și în covoare, de influență persană, altfel foarte frumoase.

De la această epocă veche se trece brusc la epoca nouă, de caracter european.

Din vechea lor patrie Armenii păstrează acest simț al colorii, această bucurie de viață, această închinare în fața divinității și a splendorilor naturii, care sânt caracterele cele mai atrăgătoare ale artei lor.

Și, încheind, de sigur că și în sufletul oricărui dintre ascultătorii cari nu aparțin națiunii armenesti s'a deșteptat aceeași dorință, de care au fost însuflețite de la început aceste conferințe: ca dreptatea care începe să se întindă asupra tuturor popoarelor, și asupra acelor care poate nu erau vrednice de dănsa, să se coboare în sfârșit și asupra poporului care o cere de două mii de ani.

II.

LES ARMÉNIENS DE ROUMANIE

Les Arméniens de Roumanie.

Je dois remercier, d'abord Monsieur le Président de m'avoir signalé des informations qui tiennent à un autre domaine de mes recherches. Vous m'avez montré la liste des personnes qui accompagnaient Méhémed-Saïd, ambassadeur de Turquie en France, parmi lesquelles il y a ce Lomaka, dont je connaissais très bien la famille, ayant publié beaucoup de rapports des ambassadeurs européens à Constantinople, et on le trouve presque à chaque moment dans ces rapports.

Mais j'ai entrevu, en même temps, un portrait de Méhémed-Saïd qui se trouve au commencement de ce volume du „Mercure de France”, et c'est un très beau portrait. Ce Méhémed-Saïd m'a intéressé jadis. J'ai publié, l'année passée, un volume contenant des conférences plus anciennes, faites à la Sorbonne, concernant les „Voyageurs français en Orient”; puis, l'idée m'est venue de présenter, en même temps, les „Voyageurs orientaux en France”. J'ai parlé longuement, mais sans connaître „Le Mercure de France”, de Méhémed-Saïd, personnalité très intéressante par sa grande curiosité des choses de l'Occident, puisqu'il ne s'est pas borné seulement à représenter, d'une façon plutôt gauche, le Souverain qui lui a-

vait confié une mission à Paris, mais il a étudié la société française dans ce qu'elle avait de plus utile pour sa propre nation.

Il a été le fondateur d'une imprimerie à Constantinople, et, dans le bel ouvrage de M. Omont sur les missions scientifiques confiées à différents savants français dans le monde turc, il est fait mention de cette imprimerie fondée par Méhémed-Saïd.

On ne peut pas dire que ce milieu ture — que j'ai étudié aussi pour mes cinq volumes de l'„Histoire de l'Empire Ottoman”, publiée en Allemagne bien avant la guerre) était favorable à des idées comme celles que rapportait Méhémed-Saïd, et même il y a des personnes qui disent qu'à côté de la connaissance de l'imprimerie et de beaucoup de choses parisiennes, il a rapporté en Turquie, parmi les siens, des coutumes qui les scandalisaient, — et même, parfois, ils avaient raison d'en être scandalisés... Je n'insisterai pas sur ce sujet, mais c'était un Turc tout-à-fait décrié après son voyage à Paris, non pas à cause de Paris, mais à cause du choix, bien entendu, le plus malheureux, qu'il avait fait parmi les choses qu'il pouvait y apprendre.

Je vous suis donc très reconnaissant de m'avoir signalé „Le Mercure de France”, et, si jamais ma petite brochure sur les voyageurs orientaux en France peut avoir une seconde édition, je m'empres-serai de citer cette notice. Je prendrai tout le passage qui concerne la visite de Méhémed-Saïd, et j'ajouterai la mention du moment, si agréable pour moi, où j'ai fait cette nouvelle découverte.

Vous voyez combien, dans des domaines si différents, lorsqu'on croit présenter des choses qui ne

touchent que d'une façon accidentelle aux préoccupations de celui auquel on veut être agréable, on arrive à lui rendre des services scientifiques pour lesquels il doit être reconnaissant.

Les Lomaka pourraient être vraiment Arméniens, malgré cette langue grecque qui était parlée dans la maison, parce qu'il y avait aussi des Roumains à cette époque, au Fanar, dont la langue habituelle était le grec. Lorsque de Tott, le voyageur, d'origine hongroise, mais francisé, qui a écrit un livre sur les Turcs et les Tatars, parle de la maison accueillante d'un Callimachi, qui a été prince de Moldavie, ainsi que ses deux fils et son petits-fils, il dit que, dans cette maison, tout à fait roumaine, on parlait le grec. Mais ceci n'empêche que j'ai publié moi-même des lettres appartenant à la même famille, dans lesquelles le père, celui qui a été plus tard prince de Moldavie, écrivait aux siens dans le meilleur roumain, moldave même, de la Moldavie Septentrionale, leur parlant de petites choses concernant leurs affaires de famille ou leurs affaires de commerce.

Je n'oublierai pas qu'à la même époque où les Lomaka pouvaient être des Arméniens, il y avait un Arménien qui a joué un très grand rôle à Constantinople, et dont l'oeuvre forme aujourd'hui encore une des bases pour les recherches concernant l'Empire Ottoman, un Arménien qui passait pour Suédois, lorsqu'il était baron d'Ohsson. Il faut connaître son autre nom: Mouradja, pour se rendre compte qu'il était Arménien, et il l'a, du reste, toujours dit. Ceci pourrait servir à éclaircir le cas de la famille Lomaka.

Je remercie aussi celui qui représente, sans aucun doute, de la façon la plus brillante, ce grand

talent poétique de l'Arménie. Je connais aussi son anthologie, publiée il y a quelque temps (il me l'a envoyée à Bucarest), où il y a toute cette longue série de chantres des douleurs et des espérances de l'Arménie, et je me rappelle le moment où j'ai été initié (c'est le mot précis que je dois employer) au bel art de miniatures de l'Arménie par le premier volume de la „Roseaie d'Arménie”, beau livre, sous tous les rapports, et dans son titre même. Cette „Roseaie d'Arménie” apporte comme une bouffée des parfums de là-bas... Il fallait être un grand patriote et un excellent poète, Monsieur Archag Tchobanian, pour trouver ce titre, qui ne ressemble pas à ces titres banals qui recouvrent les ouvrages de propagande: pour la révélation de l'âme de toute une nation, c'est un terme qui en résume toute la poésie.

Je dirai même que, de votre premier volume, j'ai donné un compte-rendu, que je n'ai pas pu retrouver, ici à Paris, pour mes conférences, compte-rendu horriblement estropié par l'imprimeur, dans la „France Nouvelle”. Je ne sais pas si ce compte-rendu a passé sous vos yeux. Puisque nous en sommes aux découvertes, en voici encore une; seulement, je vous prie de croire que les noms totalement inintelligibles ne viennent pas de mon manuscrit.

Après avoir accompli un devoir nécessaire et si agréable, permettez-moi de vous donner l'explication de cette causerie. On aurait pu croire que, si j'ai parlé à la Sorbonne d'une partie du passé des Arméniens, cette partie qui est intéressante par la synthèse qui y a été réalisée, mais qui ne représente pas la partie la plus grande, la plus majestueusement glorieuse de l'histoire de cette noble na-

tion et qui est l'ancienne, la grande Arménie, on aurait pu croire qu'il n'y a que l'historien des croisades qui, trouvant sur son chemin les Arméniens, — puisqu'on ne peut pas parler surtout de la première croisade, sans se butter sans cesse à des noms arméniens: Constantin, Thoros et les autres—a pensé à présenter l'Arménie cilicienne.

Il est bien vrai que depuis, je dirai même: une quarantaine d'années, l'étude des croisades me préoccupe, en partant de mon *Philippe de Mézières et la Croisade au XIV-e siècle*, ouvrage dans lequel j'ai dû mentionner les efforts de croisade faits par les Lusignan établis en Arménie cilicienne, dont le roi Guy et ceux qui l'entouraient, il est bien vrai, dis-je, que depuis cette époque où je traite des croisades, les Arméniens de Cilicie ont dû solliciter mon attention. Mais il n'y a pas seulement cela, et les travaux que j'ai publiés en roumain sur les Arméniens de ma patrie ne peuvent pas partir de l'Histoire des Croisades.

La Moldavie et la Valachie, — la Moldavie plus intéressante, beaucoup plus intéressante pour les Arméniens que la Valachie, malgré la colonie très nombreuse d'Arméniens qu'il y a en ce moment à Bucarest—, n'ont rien à faire avec les croisades.

La Valachie a été créée au commencement du XIV-e siècle, au moment où les croisades finissaient. Quant à la Moldavie, c'est une création de la moitié de ce XIV-e siècle. Ce n'est donc pas par les croisades que je suis arrivé à avoir, à l'égard des Arméniens, des sentiments que je préfère laisser paraître, au lieu de les proclamer et de les afficher.

Vous connaissez notre nation plutôt incidentellement. Je ne vous en ferai pas l'éloge, mais je

dirai que nous avons une qualité, qui est parfois un défaut, mais nous préférons avoir ce défaut, c'est-à-dire une discrétion presque maladroite, de sorte, que, lorsqu'il s'agit de faire de la phrase autour d'un sentiment, nous laissons deviner le sentiment plutôt que d'employer cette rhétorique banale qui est à la disposition de n'importe qui.

Si j'ai, en dehors d'un intérêt scientifique bien explicable, des sentiments de sympathie pour les Arméniens, je le dois au fait que je suis né et que j'ai passé toute mon enfance et une partie de mon adolescence dans une ville qui, en ce qui concerne sa bourgeoisie, la plus ancienne, est aussi une ville de bourgeoisie arménienne. Je suis originaire, non pas de cette Valachie riche en discours et très habile en fait de politique, mais de la Moldavie, de la ville de Botoșani (prononcez: Botochani). C'était, jadis, un village, et son nom, avec le „ani”, que, par hasard, vous avez vous-mêmes, représente les descendants d'un ancêtre, d'un fondateur qui s'appelait Botăș.

Or, Botoșani serait resté toujours le village des descendants de Botăș, s'il n'y avait pas eu les Arméniens.

Maintenant, là-bas, il y a beaucoup de Juifs, qui dominent et qui remplacent, en grande partie, par leur habileté beaucoup plus grande, les traditions, les vieilles traditions séculaires des Arméniens. Mais il y a eu un moment où il n'y avait pas de bourgeoisie juive; il n'y avait que la bourgeoisie arménienne, et c'est cette bourgeoisie arménienne qui a créé la ville. De sorte que le village est à nous, la ville a été à vous. et Botoșani, cette ville d'Arméniens, n'a pas seulement des Arméniens dans tout

un quartier de grandes rues, avec deux églises, avec beaucoup de tombeaux portant des inscriptions surtout du XIX-e siècle, que j'ai publiées dans mes „Inscriptions”, en traduction roumaine, mais aussi d'admirables vieilles maisons tenues d'une façon parfaite; la maison, à Botoşani, où chaque objet est à sa place, où il n'y a pas un grain de poussière, où les ménagères vont sous les lits mêmes pour en expulser le dernier grain caché, c'est la maison arménienne.

Il y a des familles qui durent depuis le XV-e siècle et qui ont conservé cette coutume admirable de faire le ménage d'une autre façon que dans beaucoup de pays infiniment plus civilisés, selon l'opinion générale, que celui-là.

J'ai habité dans des maisons où, de l'autre côté du couloir d'entrée, il y avait des Arméniens; j'ai vécu sous le même toit que des Arméniens. Je me rappelle même, lorsque j'avais un âge qui se dirige toujours vers ces satisfactions, je me rappelle les bonnes pâtisseries que me servait une demoiselle qui, si elle vit encore, doit avoir maintenant, puisque j'ai presque soixante ans, plus de soixante-dix, une demoiselle qui s'appelait Vartónig. Or, Vartónig, c'est le féminin de Vartan, le Bardanès des Byzantins.

Et non-seulement dans ces deux grandes rues qui s'appellent encore les rues arméniennes, „Uliţa armeniasca”, mais dans d'autres régions de la ville aussi, il y a de petits groupes d'Arméniens. Lorsqu'il s'agissait d'acheter certaines conserves de viande, le *ghiuden*, sec et dur, à la tranche constellée de lard, on allait toujours à la „guérite verte”, où il y avait un Arménien qui, à cause de certains vices, a fini je ne vous dirai pas de quelle façon. Lorsqu'il

s'agissait d'acheter des friandises, on allait au coin de la rue, et, là, il y avait un épicier arménien. Et même, dans la première maison où j'ai conscience d'avoir habité, — je serais très capable encore de la retrouver, bien qu'il s'agisse de souvenirs remontant à cet âge si lointain lorsque je n'avais pas encore six ans — en face de moi il y avait une maison où habitaient des Arméniennes, deux veuves dont l'une s'appelait „Manana”, „Marie”, et l'autre „Opisica”. C'est au moins la forme dans laquelle le nom arménien a été transformé par son passage en Moldavie. Et, à leur côté, il y avait celui qui m'a enseigné mes premiers jeux, un jeune Arménien, que je vois encore après presque un demi-siècle. Agé de dix ans de plus que moi, il s'appelait Michel. Les trois, sans un effort de mémoire, je les vois encore devant leur petite maison: la très vieille Manana, Opisica, sa fille, d'un âge, moyen, et ce fort garçon qui était Michel, mon premier professeur en fait de jeux.

Voilà ce que les Arméniens ont été pour le commencement de ma vie, pour ce qu'on appelle „la meilleure partie de la vie”, et, sous beaucoup de rapports, c'est sans doute la meilleure...

A l'école, surtout au lycée j'ai eu des collègues arméniens. Il y avait les deux Goïlav, dont l'un, un beau garçon blond, venait de la Bucovine, il doit être en ce moment, s'il est encore vivant, colonel de cavalerie, peut-être même général en retraite de l'armée roumaine. Il y en avait aussi un autre, plus modeste.

Le premier appartenait à une famille très riche et, au milieu même de Botoșani, il y a encore la belle maison où habitait Grégoire Goïlav, qui est mort depuis une dizaine d'années, un homme qui,

non seulement recueillait les documents des terres moldaves qui lui appartenaient c'était un homme ayant des terres très étendues), mais il avait un large intérêt pour sa patrie lointaine, pour la race à laquelle il était fier d'appartenir. Il a publié les statuts d'une confraternité des Arméniens de Moldavie, statuts très intéressants, tout à fait différents des statuts de confraternités, des corporations qu'on trouve habituellement en Roumanie, avec un caractère religieux beaucoup plus prononcé que chez nous. Il s'occupait même de choses concernant l'Hindoustan. Il n'était pas bouddhiste, mais le bouddhisme avait certains attrait pour lui.

Il est mort en laissant deux filles, dont une est mariée à un avocat roumain de Botoşani.

Vous voyez combien mes souvenirs sont entrelacés avec cette vie des Arméniens de ma ville natale entre 1880 et 1890.

Mais la colonie de Botoşani, qui est très nombreuse, ne représente qu'une de celles qui ont donné naissance, dans toutes les villes moldaves, à une vie d'un caractère urbain, d'un caractère commercial plus développé.

Voici quelles sont les principales colonies arméniennes de chez nous.

Il y a des Arméniens, très nombreux, ayant joué un grand rôle aussi sous l'occupation autrichienne, qui a duré presque un siècle, dans la Bucovine. Dans cette Bucovine que nous avons réunie de par le traité de paix à l'Ancien Royaume, ces Arméniens prospèrent sous le régime roumain et ils ont conservé, sous ce régime de l'Autriche, la situation dont ils avaient hérité de la vieille Moldavie, de laquelle ce petit district avait été détaché.

Il y en a à Suceava. Suceava était la capitale de

la Moldavie jusqu'au XVI-e siècle. C'est une ville en grande partie déchuë aujourd'hui, mais, dans les parties qui sont le mieux conservées, il y a encore la colonie arménienne. Elle se distingue, comme celle de Botoşani, par la propreté des maisons, par le soin exceptionnel qu'on donne aux moindres détails. Ces maisons aux toits de bardeaux, à colonnettes formant une balustrade devant leur façade, ces maisons blanchies de chaux, aux petites fenêtres carrées, rangées étroitement les unes près des autres, forment toute une série d'établissements modèles. Jadis, ils y ont eu des établissements politiques, puisque, là, il y avait, à côté de celui qui était le chef de la municipalité roumaine, le *şoltuz*, de l'allemand *Schultheis*, par une forme polonaise, un „şoltuz” arménien. De sorte qu'ils étaient organisés comme, en Syrie par exemple, les Génois, les Vénitiens, les Pisans. Et, à côté du chef religieux orthodoxe de la ville, il y avait un protopope arménien, qui remplissait les fonctions d'évêque. Plus d'une fois, j'ai rencontré „şoltuz” et protopope arméniens dans les témoignages de la ville. Dans les environs on voit encore leur solide église de pierre, la Zamka, la citadelle, et tout près le „métoque”, la chapelle de Hadegadar.

Il y a eu, dans cette Bucovine, où vit encore la famille des Pruncu, famille aristocratique, ayant des relations avec les plus nobles parmi les nouveaux établis germaniques de la province, une élite arménienne, cultivée, riche et fière.

Dans la petite ville de Séreth Siretiu, l'élément arménien a presque disparu, mais il y a eu, là au si, au XIV-e siècle, sans doute, une colonie.

La partie de la Moldavie qui est entre les Carpathes de Transylvanie et entre le Séreth, était réservé.

à des colons saxons et hongrois venus de cette Transylvanie. Là la bourgeoisie arménienne, dont je parlerai bientôt, est plus récente, tandis que toute la partie de la principauté qui s'étend entre le Séreth et entre le Pruth a été colonisée, en fait d'établissements urbains, par les Arméniens. Et surtout la partie septentrionale.

Il y a eu une très importante colonie d'Arméniens dans la capitale même, dans Jassy (Iasi). On y voit encore une église qu'on prétend être du XIVe siècle. J'ai vu la photographie de l'inscription: la date a été écrite à une date plutôt récente. Mais il y a cette tradition que l'église existe depuis le XIVe siècle et il faut bien admettre que, dans une ville si importante, qui était déjà connue en Orient au commencement du XVe siècle (un voyageur bavarois, Schiltberger, l'appelle „Jaspasar", „bazar de Jassy"; la forme orientale n'aurait-elle pas été fournie au voyageur allemand par des Arméniens de là-bas?), il y a eu une église arménienne.

A Botoşani, il y en a deux. L'établissement était beaucoup plus puissant. Une de ces églises doit être ancienne et c'est autour de cette église que se conservent des éléments arméniens en grande partie dénationalisés.

La colonie de Roman a résisté beaucoup plus.

Roman, c'est une ville fondée par le prince de ce nom, à la fin du XIVe siècle. L'église appartient au même type que celle de Botoşani et contient, si cela peut vous intéresser, un livre venant de Solgate ou Sorgate, en Crimée, une de ces bourgades qui étaient réunies à la magnifique Caffa. Il y a une inscription du XIVe siècle sur ce beau livre, qui, tout dernièrement, a dû être catalogué et décrit par M. Macler, que j'ai fait inviter en Rou-

manie par l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-orientale, et auquel j'ai signalé ce livre religieux d'une certaine valeur.

En ce qui concerne la partie inférieure de la Moldavie, il y a eu des Arméniens, sans doute, à Vaslui, il y en a eu à Bârlad, et aussi à Galați. Seulement, ces colonies n'ont pas eu la même importance que les colonies qui s'arrêtent sur cette ligne qui va de Roman jusqu'au Sud de Jassy. Le territoire arménien de Moldavie forme donc comme une espèce de triangle, dont la cime est du côté de la Bucovine; il descend d'un côté, sur le Séreth, jusqu'à Roman, et, de l'autre, vers le Pruth, dans le voisinage de Jassy, qui n'est pas très lointain de cette rivière.

De cette bourgeoisie, des éléments se sont détachés, et ceux de Focșani sont de beaucoup plus récents. Ils ont une belle église et j'en ai parlé dans l'article récent que j'ai consacré à cette église. Il y avait une belle icône, qui n'est pas, cependant, d'origine arménienne, mais d'origine grecque, alors que les icônes arméniennes à Botoșani et d'ailleurs sont très intéressantes, par leur caractère confessionnel et national. L'église elle-même est du XVII-e siècle; elle est une des plus belles et des plus fortes, parce que, partout où il y a l'Arménien, il y a aussi la solidité et la propreté.

Pour les Arméniens de Valachie, l'origine est autre. En grande partie, ce sont des réfugiés venus plus tard de Turquie, au XVIII-e siècle; mais ils ont apporté les mêmes qualités. Une des plus belles églises de Bucarest est l'église arménienne. Cette église reproduit le type des anciens édifices de chez vous, alors que les églises de Moldavie représentent plus ou moins le type roumain, sauf

les variantes qui sont dues à la différence du rite.

Près de cette église, du type d'Ani, il y a une école. On vient de former une bibliothèque; un Arménien très distingué, qui donne des contributions même aux „Annales de l'Académie Roumaine” et qui est en train de traduire les descriptions des voyageurs arméniens à travers les pays roumains, M. Sirouni, qui a un frère à Paris, photographe distingué, M. Arax, s'occupe à en classer les matériaux, dont quelques-uns assez rares.

Voici maintenant un coup d'oeil sur l'origine des Arméniens de Roumanie.

Au moment de la grande diaspora arménienne, alors que la vie de l'Arménie, qui s'était transportée des régions caucasiennes aux régions méditerranéennes, remontait vers le Nord et se dirigeait même vers l'Ouest, où se formaient les maisons arméniennes qu'on retrouve en Italie, dans tant de villes, il y a eu le grand établissement arménien, dont viennent certains manuscrits, où s'est développé l'art arménien pendant des dizaines d'années, celui de Caffa en Crimée.

J'espère qu'un moment viendra — ce moment n'est pas loin — où il y aura un certain ordre en Russie, et cet ordre permettra de faire à Caffa des fouilles plus sérieuses. Caffa a été une des plus belles villes de la fin du moyen-âge. Il y avait là, sans doute, plus de 100.000 habitants. Elle s'appelle maintenant Féodosia, d'après le nom ancien grec, qui a été adopté à l'époque où Catherine II formait des Ovidiopolis et des Ekatérinopolis à travers tout son empire. Sous les monticules de terre qui recouvrent l'ancienne ville il doit y avoir tout un art, et vous avez, sans doute, une part à cet art des églises ensevelies.

Il y a quelques jours, on a été, de la façon la plus enthousiaste, émerveillé, à l'Académie des Inscriptions, en apprenant les découvertes qu'on vient de faire en Bactriane, où une grande civilisation vient de surgir, avec des centaines de statues qui peuvent être mises à côté de tout ce que la Grèce a donné de mieux, avec des influences venant de l'Inde bouddhique.

Là, à Caffa, on ne trouvera pas une civilisation inconnue, mais des monuments remarquables d'une civilisation qui a prospéré pendant plus d'un siècle.

Seulement, Caffa a déchu au XV-e siècle; dans la seconde moitié elle a été prise par les Turcs; rien n'en est resté, comme rien n'est resté du château voisin de Mangoup ou des deux Saint Théodore, Tiro et Stratélate.

Seulement, les Arméniens qui sont venus vers nous de Caffa, ne l'ont pas fait au XV-e siècle; ils sont venus dès le XIV-e siècle, avant la fondation du pays moldave. De sorte que la principauté a trouvé les Arméniens en Moldavie. Ce ne sont donc pas des colons qui eussent été attirés plus tard; ils sont les fondateurs, dans le vrai sens du mot, dans le sens d'une autonomie qui a été soumise ensuite à l'autorité du prince.

On se demande si cet établissement moldave n'est pas en relation avec la grande ligne de commerce qui s'est formée pendant ce XIV-e siècle entre Cracovie, Lemberg ou Lwów, cette grande ville où vous conservez encore de nombreux éléments d'un glorieux passé économique, et, plus tard, la Moldavie, si toutes ces colonies ne se sont pas formées au moment où cette grande ligne de commerce a été prolongée à travers ce qu'on appelait la Tartarie, la voie tatare du commerce.

Je crois qu'il faut dire non. Ces Arméniens, qui se sont établis en Moldavie, ne venaient pas de Lwów; il y en a eu qui en sont descendus plus tard. Mais au commencement un groupe est venu directement¹. Et voici la raison pour laquelle je crois que l'établissement est plus ancien.

D'abord, parce que la voie de commerce entre la Galicie et Caffa ne date que du moment où le roi Casimir de Pologne a conquis la Galicie et a donné des privilèges aux Allemands et aux Arméniens (il y avait à un droit arménien différent du droit allemand, du droit de Magdebourg, ce droit lui-même étant différent du droit polonais). Seulement, comme le roi Casimir a eu la Galicie vers 1340, comme la Moldavie s'est formée presque à la même époque, comme il y avait déjà dans ce pays les Arméniens, et comme il ne suffisait pas du privilège du roi pour avoir une voie de commerce à travers des pays déserts ou infestés par des ennemis, comme les Tatars, il faut admettre un passage en Moldavie antérieur à la prospérité des grands établissements de Galicie. Et il y a encore une raison, qui me paraît absolument concluante.

Les Arméniens qui sont venus en Valachie portent des noms turcs, en grande partie. Les Arméniens de Moldavie portent cependant des noms roumains; il n'y a pas chez eux la moindre trace d'influence polonaise ou ruthène; même les bourgeois de Moldavie dont les noms sont les plus concrets, les plus pittoresques sont toujours des Arméniens. Il y a, par exemple, un „Ochi albi” („yeux blancs”; il y en a un autre qui s'appelle „Pruncul” („l'enfant”;

¹ Voy. aussi ma notice dans le no. 100. 1. 1. oratif de la des Mékhitaristes de Vienne, *Hantès*, en 1927.

un troisième qui porte le nom de „Bolfosul”, c'est-à-dire qu'il a le cou enflé, qu'il a une excroissance au cou. Ce sont des sobriquets, adoptés par la personne qui en avait été affublée. D'autres sobriquets viennent d'une profession qu'ils ont exercée; il y a un „Vărzarul”, le „marchand de choux”, dont est venu aussi ce Auxentius Varzărescu ou Virzirescu, au nom roumain, qui a transporté, vers 1670, une grande partie de ses conationaux de Moldavie en Transylvanie, où ils ont fondé les grands établissements de Gherla (Szamos-Ujvár) et de Ibaşfalău ou Elisabethopolis.

On dit habituellement qu'ils ont quitté la Moldavie à cause des persécutions. Il n'y a eu qu'un seul moment d'intolérance religieuse, vers la moitié du XVI-e siècle, et il est dû à un prince à demi fou, qui a été tué quelques mois après par les boïars, et qu'on avait surnommé l'écorcheur de chiens, Belicâne.

En 1670, s'il y a eu le grand exode des Arméniens de Moldavie, il est dû à une autre chose: aux longues guerres entre Polonais et Turcs, sous le règne du roi Jean Sobieski. Les Arméniens ne pouvaient plus faire leur commerce, et, en étant empêchés, ils ont quitté la Moldavie envahie par deux armées, pour aller en Transylvanie, où il n'y en avait aucune. C'est la raison pour laquelle il y a maintenant des Arméniens en Transylvanie, avec les mêmes solides églises, avec la même organisation bourgeoise, avec le même sens précis de tout ce qui forme une vie de famille bien organisée et un commerce orienté d'après des règles honnêtes et permanentes.

Certains de ces Arméniens de Moldavie sont arrivés à jouer un rôle important dans la politique du

pays. Dès le XVI-e siècle, un des conseillers du prince Pierre Rareș, vers 1530-1540, s'appelait Pierre Vartic. Or Vartic vient de Vartane. Je ne sais pas s'il avait conservé la différence de confession, mais son origine arménienne est incontestable.

Au même XVI-e siècle, nous avons eu un prince qui était fils d'une mère arménienne et qu'on appelle Jean le Terrible, parce que, ayant besoin d'argent pour une révolte contre les Turcs, il s'est adressé aux évêques, et, pour avoir l'argent d'un évêque, il fallait le déclarer hérétique ou l'accuser de certains vices, et le brûler. Sa mère se serait appelée Șerpega.

Ce Jean le Terrible, un héros, qui n'a pas voulu payer le tribut aux Turcs, qui a appelé les Cosaques au secours et a combattu pendant trois jours sur les rives du Pruth contre l'armée ottomane, finissant par capituler pour que les Turcs, violant les conditions de la capitulation et les lois de la guerre, le fissent lier à quatre chameaux et le déchirer, est appelé aussi Jean l'Arménien. Après avoir séjourné en Russie et épousé la fille d'un grand boïar à Moscou, il avait été joaillier à Constantinople. Mais sans doute fils d'un prince, car, sans cela, on ne pouvait pas régner.

Comme vous parliez de Lomaka, qui a été le **grand' père d'André Chénier**, dont vient, par une **descendance plus prolongée**, Thiers lui-même, dans **la littérature roumaine et dans la science roumaine**, comme dans le droit roumain, il y a des noms d'**Arméniens qui doivent être cités toujours en première ligne**. S'il n'y avait que les Buicliu, dont l'un a été un peintre à Jassy et l'autre un des meilleurs médecins internistes à Bucarest, ce serait assez pour le prouver. Je suis moi-même reconnaissant au doc-

teur Buicliu d'avoir transformé un voyage, à vingt ans, qui m'avait été recommandé pour les soins de ma santé, dans un simple voyage de plaisir.

Un autre Buicliu s'est distingué dans le domaine du droit et il a légué à l'Académie Roumaine une très belle bibliothèque arménienne, dont nous avons publié le catalogue, et, en même temps, une somme suffisante, alors, pour envoyer des boursiers de langues orientales.

Il y a même, parmi les poètes de notre renaissance, un Pruncu, originaire de Focșani, qui sans doute, était Arménien.

Il faut ajouter, en finissant, que les Arméniens de Roumanie connaissent la manière, difficile et délicate, de réunir deux devoirs: un devoir envers leur religion et leur race, qu'ils n'ont jamais oubliées, et le devoir envers le pays où eux-mêmes et leurs ancêtres sont établis depuis si longtemps. Ils sont pour nous des frères, de bons frères, tout en étant, pour leur ancienne patrie, de bons fils. Or, il n'y a pas de meilleur éloge qu'on puisse faire d'une grande nation malheureuse qui, conservant tout son trésor moral, ne peut pas recréer et élever à la hauteur dont la race serait capable, sa patrie.

CUPRINSUL

Pagina

I.

Patru conferinți despre Armenia

ținute la Teatrul Național din București.

I. Țara	5
II. Rasa	24
III. Istoria	34
IV. Literatura și arta	50

II.

Les Arméniens de Roumanie

Conférence donnée à l'Union Arménienne de Paris	75
---	----

❖
Tipografia
„Datina Românească“
Văleni-de-Munte
❖

Prețul: 60 lei.